

PAKSA RUDOLF

Zsidókérdésutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon

Kutatástörténeti bevezető

A Bosnyák Zoltán vezette Zsidókérdésutató Magyar Intézettel eddig mindössze néhány tudományos dolgozat foglalkozott. Kimondottan e címmel Ungváry Krisztián publikált egy tanulmányt 2003-ban.¹ Emellett egy angol nyelvű tanulmánykötetben jelent meg egy részletesebb írás a témáról Patricia von Papen-Bodek tollából 2005-ben.² 2014-ben pedig készült egy – eddig publikálatlan – szakdolgozat, amelyben Kovács-Csatlós Tamás az intézet *Harc!* című hivatalos hetilapjának tartalmi elemzését végezte el.³ Hasonlót tett Harkai Ágnes a *Pro Minoritate*

¹ UNGVÁRY Krisztián: Egy magyar intézmény: a „Zsidókérdésutató Magyar Intézet” keletkezéséhez. In: Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 2003. XI. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 147–163.

² PATRICIA VON PAPAN-BODEK: The Hungarian Institute for Research into the Jewish Question and Its Participation in the Expropriation and Expulsion of Hungarian Jewry. In: Pieter M. JUDSON–Marsha L. ROZENBLIT (eds.): *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Berghahn Books, New York–Oxford, 2005. 223–242. – Patricia VON PAPAN-BODEK egyébként a náci „tudományos antiszemitizmus” intézményrendszerét vizsgálta doktori disszertációjában: *'Scholarly' Antisemitism During the Third Reich. The Reichinstitut's Research on the 'Jewish Question', 1935–1945*. Ph.D. Dissertation. Columbia University, New York, 1999.

³ KOVÁCS-CSATLÓS Tamás: *Bosnyák Zoltán és a Harc c. folyóirat*. (MA-szakdolgozat) Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 2014. Ezúton mondom köszönetet a szerzőnek, hogy szakdolgozatát a rendelkezésemre bocsátotta.

folyóirat hasábjain 2015-ben.⁴ E figyelemreméltó publikációk ellenére mind ez idáig Randolph L. Braham magnum opusának rövid áttekintése a leginformatívabb az intézmény működésére vonatkozóan,⁵ míg a téma korábbi szakirodalmából Lévai Jenő erős forráskritikával kezelendő, úttörő munkája érdemel még említést.⁶ A téma „alulkutatottsága” minden bizonnyal a rossz forrásadottságoknak köszönhető, hiszen az intézet hivatalos iratanyaga nem maradt ránk.⁷ Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a rendelkezésünkre álló, de eddig kevésbé kiaknázott források összegyűjtésével megpróbáljak részletgazdag képet adni az intézet működéséről és szerepéről.

Előbb azonban érdemes összevetni, hogy a szakirodalom miként is értelmezi az intézmény szerepét. Ungváry Krisztián rendkívül sok érdekességet gyűjtött össze említett tanulmányában, de írása sokkal inkább szól Bosnyák Zoltán 1945 utáni sorsáról, illetve Méhelý Lajosról és a hozzá köthető antiszemita társaságról, mint magáról a Zsidókérdéskutató Magyar Intézetéről. A tanulmány a kérdést a holokauszttal való társadalmi szembenézést sürgetendő tárgyalja. Ennek megfelelően azt sugallja, hogy Magyarországon a nácik hasonló kezdeményezéseitől függetlenül születtek meg a fajelmélethez hasonló nézetek, s így a Bosnyák-féle intézet is.⁸ Ennek homlok-

⁴ HARKAI Ágnes: A végső harc órájában. Bosnyák Zoltán *Harc* című hetilapjának bemutatása. *Pro Minoritate*, 2015/4. 177–198. Számos jó megfigyelés mellett a tanulmányban néhány tárgyi tévedés is olvasható. Így például a szerző úgy tudja, hogy a Zsidókérdéskutató Intézetet a Sztójay-kormány hozta létre 1944-ben. Továbbá a *Harc!* szerkesztőjének Bosnyákot tartja Levatic László helyett. Ezenfelül a szerző időnként elfeledkezik az Endre László és Bosnyák Zoltán közti szoros kapcsolatáról, s előbbi meghatározó szerepéről a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet életében.

⁵ Randolph L. BRAHAM: *A népiítés politikája. A Holocaust Magyarországon, I.* Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997. 513–514. Legújabb kiadása: Park Kiadó, Budapest, 2015.

⁶ LÉVAI Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről.* Officina, Budapest, 1946.

⁷ Az iratanyag töredékei a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (a továbbiakban: MNL OL), illetve a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban (a továbbiakban: MZsML) találhatóak.

⁸ Ungváry elsősorban azt kívánta dokumentálni, hogy a zsidóellenes társadalompolitika a korszak egésze során fellelhető bizonyos körökben. Ehhez bőven idéz a legintranzigensebb magyar antiszemita fajelméleti nézeteiből.

egyenest mond ellent von Papen-Bodek tanulmánya, amely a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet nemzetközi beágyazottságát hangsúlyozza, s az intézménynek jelentős szerepet tulajdonít a magyar zsidóság deportálásában és az erre vonatkozó rendeletek előkészítésében. Ugyanígy gondolja Randolph L. Braham is. Napjaink nemzetközi szakirodalmának nagyhatású német szerzőpárosa, Götz Aly és Christian Gerlach Magyarországról szóló munkájukban azonban egyáltalán nem tulajdonítanak jelentőséget a Bosnyák Zoltán vezette intézménynek.⁹

Igény az intézményesült „zsidókérdés-kutatás” iránt

Elsőként tisztázzuk, hogy mikor jelentkezett Magyarországon az igény a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet megalapítására, s ténylegesen mikor is jött létre az intézet! Ungváry ugyanis azt állítja, hogy az intézet 1943-tól működött ugyan, de már 1936-tól szervezkedtek az alapítói, sőt igény már 1919-től lett volna rá. Olvasatában utóbbi bizonyítéka a Méhely Lajos körül szerveződött antiszemita társaság az 1930-as években, sőt már az 1920-ban hozott numerus clausus-törvény és az Etelközi Szövetség (EX) néven 1919-ben alakult ellenforradalmi titkos szervezet is. Idesorolja továbbá az 1935-ben megalakult Egészségpolitikai Társaságot (EPOL) is. Ezek közös ívre helyezésével Ungváry azt sugalmazza, hogy itt autochton, magyar kezdeményezésekről van szó. Lényeges azonban rögzítenünk, hogy olyan konkrét kezdeményezést vagy javaslatot Ungváry egyet sem idéz az 1920-as és 1930-as évekből, amely ténylegesen a „zsidókérdés kutatását”, illetve ilyen célú kutatóintézet létrehozását kezdeményezte volna.¹⁰ Mi több: éppen az tűnik figyelemreméltónak, hogy 1919–1920-ban egyáltalán nem volt ilyen jellegű kezdeményezés, noha ekkoriban se szeri, se száma

⁹ Vö. Götz ALY–Christian GERLACH: *Das letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden 1944/1945*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 2002. 212.

¹⁰ Ilyet Ungváry ez irányú, későbbi kutatásainak szintéziseként készített nagydoktori disszertációja, majd az ez alapján kiadott kötet különböző kiadásában sem említ.

a legkülönbözőbb antiszemita tervezeteknek.¹¹ A hiány tehát ebben az esetben beszédes: megállapítható, hogy a „zsidókérdés kutatásának” gondolata nem a Horthy-korszak elején merült fel a magyar antiszemita körében. Az első eset, amikor ilyen irányú kezdeményezés történt, 1942 februárjában volt. Ekkor jelent meg ugyanis Bosnyák Zoltán programadó írása a saját szerkesztésében megjelenő *A Cél* című folyóirat hasábjain, melyben a „Zsidókérdéskutató Magyar Intézet” felállítását indítványozta.¹²

E folyóirat ekkor már hosszú ideje a „fajvédelmi”, „fajbiológiai” és antiszemita nézetek fóruma volt. A havonta megjelenő kiadványt 1926 és 1940 között Méhelý Lajos biológusprofesszor, a magyar fajbiológia doyenje szerkesztette.¹³ 1940-ben Méhelý a fiatal és ambiciózus Bosnyák Zoltánnak adta tovább a szerkesztői stafétát. Bosnyák 1905-ben született, 1927-ben földrajz-történelem szakos tanári diplomát szerzett a polgári iskolai tanárképző főiskolán, ahol egyik professzora Méhelý volt. A diplomázás után Bosnyák előbb Tápiószelén magántanár, majd 1931-től polgári iskolai tanár Budapesten. Ekkoriban több fajvédő irányultságú politikai-társadalmi szervezetbe is belépett. Elsőként a Friedrich István vezette fővárosi ellenzéki pártba, mely irányultságát tekintve a radikális jobboldalhoz sorolható. Emellett a Méhelý Lajos vezette Magyar Kultúrligába, amely *A Cél* kiadója is volt.¹⁴ A folyóiratban 1931-ben jelent meg Bosnyák első publikációja, s idővel a lap rendszeres szerzője lett. Emellett

¹¹ A Horthy-kori antiszemita tervezetekre lásd UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944.* Jelenkor Kiadó–OSZK, Pécs–Budapest, 2012.

¹² BOSNYÁK Zoltán: Állítsuk fel a Zsidókérdéskutató Magyar Intézetet! *A Cél*, 1942. február, 17–21.

¹³ Méhelýről részletesen lásd PAKSY Zoltán: A numerus clausus meghaladása: Méhelý Lajos és a „tudományos” fajvédelem Magyarországon az 1920-as években. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *Jogfosztás 90 éve. Tanulmányok a holokausztról.* Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011. 121–134.; KUND Attila: Méhelý Lajos és a magyar fajbiológiai kísérlete (1920–1931). *Múltunk*, 2012/4. 239–289.; TÓTH Tamás: Méhelý Lajos és népbírósi pere. *Erdészettörténeti Közlemények*, 2011/83. 79–106.

¹⁴ Vö. GODINEK Ibolya: Fajvédő eszme *A Cél* című folyóiratban. *Valóság*, 2014/2. 40–58.

1935-től sorban láttak napvilágot Bosnyák önálló füzetként kiadott antiszemita pamfletjei is. 1936-tól aktív résztvevője a Méhélly vezette szűk körű antiszemita társaság összejöveteleinek, 1937-ben pedig belépett a Magyar Tudományos Fajvédő Társaságba, amely az Etelközi Szövetség nevű ellenforradalmi szervezet nyilvános fedőszerveként működött. 1940-ben hivatali karrierjében is előrelépett: a fővárosi Mester utcai polgári iskola igazgatóhelyettese lett. Az 1940-es években Bosnyák az ellenzékbe vonult Imrédy Béla nemzetiszocialista pártjának (Magyar Megújulás Pártja) tagja, s rendszeresen publikált az imrédyista *Egyedül Vagyunk*, illetve *Függetlenség* című lapokban, valamint a Szálasi-párti *Magyarság* hasábjain – vagyis a kormánypárt szélsőjobboldali ellenzékének orgánumaiban.¹⁵ Ugyanakkor számos antiszemita tematikájú fordítás, cikk és önálló füzet került ki a tolla alól. Elismertségét bizonyítja, hogy már az 1938-ban meghozott első zsidóellenes törvény vitájában is hivatkozási alapnak számított a munkássága,¹⁶ 1941-ben pedig ő lett a MOVE – Bárdossy László miniszterelnök által megnyitott – háborús antibolsevista kiállításának főszervezője.¹⁷ A Pesti Vigadóban rendezett időszaki kiállításon Bosnyák összeköthette az antibolsevista és antiszemita propagandát. Bosnyák magnum opusa 1942-ben jelent meg *A magyar fajvédelem úttörői* címmel, mely a modern kori magyar antiszemita mozgalom „autentikus” – vagyis antiszemita szempontú – narratíváját nyújtotta, bemutatva a jelentősebb magyar antiszemiták tevékenységét.¹⁸ Ekkorra Bosnyák (el)ismertsége már megkérdőjelezhetetlen a korszak antiszemitái körében. E

¹⁵ A nemzetiszocialista szervezetekről és sajtójukról lásd részletesen PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. MTA BTK TTI–Osiris Kiadó, Budapest, 2013.

¹⁶ Erről lásd SCHWEITZER Gábor: Képviselőházi olvasónapló – anno 1938. Avagy kikre hivatkoztak az első zsidótörvény tárgyalásakor felszólaló képviselők? In: KARSAI László–MOLNÁR Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Mazsihisz, Budapest, 2002. 603–626.

¹⁷ A kiállítás katalógusa: BOSNYÁK Zoltán (szerk.): *Az antibolsevista kiállítás tájékoztatója. 1941. december 4–20. Pesti Vigadó. Rendezi a MOVE*. Stádium, Budapest, 1941. A kiállítás társszervezője Bertl Emil volt.

¹⁸ BOSNYÁK Zoltán: *A magyar fajvédelem úttörői*. Stádium, Budapest, 1942.

pozícióból jelentette meg azt a programadó írást *A Cél* hasábjain, amelyben kezdeményezte a „Zsidókérdéskutató Magyar Intézet” felállítását. Fontos kiemelnünk, hogy Bosnyák jelentős terjedelmű és rendszeresen megjelenő antiszemita publikációiban korábban nem merült fel ilyen intézmény felállításának ötlete, ahogy más antiszemita szerzőknél sem akadtunk ilyenek a nyomára – ilyesmire maga Bosnyák se hivatkozik 1942-ben. Ebből tehát arra következtethetünk, hogy a „zsidókérdéskutató intézet” iránti igény valóban csak ekkor, az 1940-es évek elején jelentkezett Magyarországon, illetve konkrétan Bosnyáknál. Jelzésértékű, hogy 1941. március 26-án Bosnyák még nem vett részt a frankfurti Zsidókérdéskutató Intézet ünnepélyes megnyitóján, amelyen magyar részről Kultsár István, Kovács Alajos és Rajniss Ferenc volt jelen.¹⁹

Bosnyák úgy gondolta, hogy az újonnan alapítandó intézmény feladata az európai zsidóság kivándoroltatásának előkészítése, ami a korabeli (revízióval növelt területű) Magyarországon Bosnyák becslése szerint hétszázezer–egymillió embert érintett volna. Bosnyák a magyar intézmény mintájának a Majna-parti Frankfurtban létrehozott hasonló, német intézményt tekintette. A magyar intézet felállítását pedig arra hivatkozva sürgette, hogy tudomása szerint a frankfurti intézet mintájára már Párizsban, Milánóban és Firenzében is létesült hasonló, ezért a „magyarság se késlekedhet!”²⁰ Jól látható tehát, hogy Bosnyák 1942-ben az Európa-szerte terjedő német minta adaptálását kezdeményezte.

A program a „zsidókérdés kutatását” önálló, multidiszciplináris tudományágként határozta meg, és a felállítandó intézet feladatait, kívánatos felépítését és működési elvét is felvázolta.

¹⁹ Az eseményről röviden hírt adott: *Pesti Hírlap*, 1941. március 27. 6.

²⁰ Valóban, az 1930-as évek közepétől sorra alakultak a „zsidókérdés kutatására” létrehozott antiszemita intézmények: 1935-ben Berlinben, 1936-ban Münchenben, 1939-ben Frankfurtban, Eisenachban, valamint Bad Schwalbachban, 1940-ben Krakkóban, 1941-ben Anconában, Párizsban, Bordeaux-ban, 1942-ben Lódzban, Milánóban, Firenzében, Triesztben, 1943-ban pedig Bolognában. Az intézetek listáját közli Patricia von Papen-Bodek: *The Hungarian Institute for Research...* I. m. 226. (A listában a budapesti magyar intézet megalakulása 1944-es évszámmal szerepel.)

Utóbbi kapcsán olyan általánosságokat említett (anyaggyűjtés, ismeretek elemzése, eredmények publikálása, társintézményekkel történő nemzetközi kapcsolatfelvétel, valamint a külföldi témafigyelés), melyek bármely kutatóintézet küldetésnyilatkozatában megjelenhetnének. Az azonban kiderül a szövegből, hogy Bosnyák az intézménynek aktív politikai szerepet szánt: a külföldi témafigyelés alatt ugyanis nemcsak a témába vágó külföldi publikációk gyűjtését értette, hanem a külföldi zsidóellenes intézkedések figyelemmel kísérését is, hogy azokat aztán a magyar politika figyelmébe ajánlhassák. Az intézet Bosnyák tervezete szerint a következő hat osztályból állt volna:

- történeti osztály,
- társadalomtudományi osztály (amely a zsidóság rétegződését, társadalmi „beépültségét” vizsgálta volna),
- fajbiológiai osztály (amely antropológiai kutatásokkal foglalkozott volna),
- statisztikai osztály,
- kulturális osztály (amely feladata a „zsidó szellem” hatásának felmérése lett volna),
- magyar fajvédelmi osztály (amely a magyar antiszemita mozgalom történetét dokumentálta volna).

Bosnyák hangsúlyozta, hogy a leendő intézetre nem hivatalként, hanem „szellemi műhelyként” tekint, ahol a téma már elismert „szakemberei” mellé fiatalokat is be akart vonni. Az intézménynek a tervek szerint saját kézikönyvtára és az antiszemita mozgalom történetét bemutató kiállítása is lett volna. Ezenfelül rendszeresen megjelenő intézeti közlönyt és önálló köteteket is tervezett kiadni, valamint ismeretterjesztő előadásokat is szándékozott szervezni. Mindebből jól látható, hogy az intézmény feladata nemcsak a „kutatás”, hanem legalább annyira a politikai tanácsadás, döntés-előkészítés, valamint a közvélemény-formálás is lett volna.

1942 márciusában *A Cél* röviden hírt adott a francia zsidókérdés-kutató intézet megnyitásáról, idézve annak titkárát, René Gérard-t: „A zsidókérdés tudományos tanulmányozására

alapított intézet sohasem lesz valamilyen politikai párttól függő. Ez az intézet [...] a zsidókérdéssel tudományos alapon foglalkozik és a zsidó problémát európai szemszögből fogja tanulmányozni.”²¹ Az áprilisi lapszám pedig röviden hírül adta, hogy magánkezdeményezésként – vagyis mindenféle állami és intézményes támogatás nélkül – hamarosan megkezdí működését a magyar intézmény is.²²

Az intézet megalapítási szándékának bejelentése meglehetősen csekély visszhangot váltott ki. Elsőként a *Pesti Újság* című nyilas napilap adott hírt – támogató hangon – az új intézetről.²³ Úgy tűnik azonban, hogy a lap leginkább azért számolt be a hírről, hogy emlékeztessen arra, hogy az újság alapító-főszerkesztője, Maróthy Károly is indítványozott korábban – 1941. július 1-jén, a házassági törvény (közismertebb nevén a harmadik zsidótörvény) parlamenti vitájában²⁴ – egy hasonló jellegű intézményalapítást. A *Pesti Újság* szerint ugyanis a Bosnyák-féle zsidókérdés-kutató intézetnek egy nagyobb fajbiológiai intézet egyik részlegeként kellene létrejönnie.

A zsidókérdés-kutató intézettel kapcsolatos újabb ötlettel állt elő Apor László egyetemi tanársegéd *A Cél* 1942. októberi számában.²⁵ A cigányságról szóló írásában azt szorgalmazta, hogy a „zsidókérdéshez” hasonlóan a „cigánykérdést” is az érintettek teljes körű kitelepítésével kellene megoldani. A „cigánykérdés” vizsgálatát addig is egy „faji kérdéseket” tanulmányozó intézetre, vagyis a Bosnyák-féle zsidókérdés-kutató intézetre bízta volna.

²¹ V. Sz.: Franciaországban is megnyitották a Zsidókérdést kutató intézetet. *A Cél*, 1942. március. 47–48.

²² Megkezdí működését a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet. *A Cél*, 1942. április. 76.

²³ Akció indul a magyar fajbiológiai és zsidókérdést kutató intézet felállítására. *Pesti Újság*, 1942. május 13. 3.

²⁴ Maróthy Károly beszéde a *Parlamenti Naplóban: Képviselőházi Napló*, 1939–1945-ös parlamenti ciklus 204. ülésnap, X. kötet. 362–364. (1941. július 1.)

²⁵ Apor László: A cigányokról. *A Cél*, 1942. október. 171–176.

A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet születése

Ilyen előkészületek után jelentette be Bosnyák Zoltán *A Cél* 1943. évi első számában, hogy 1943. január 1-jével megkezdte működését a magánintézményként létrejött Zsidókérdéskutató Magyar Intézet.²⁶ Székhelye a főváros XI. kerületében található Otthon utca 19. lett – Bosnyák egyik ismerősének, Jászóváry Józsefnek a magánlakása. Az intézet születéséről a fajvédő irányultságú szélsőjobboldali lapok, valamint a magyarországi németiség hivatalos lapja, a *Deutsche Zeitung* is hírt adott, sőt utóbbi interjút is közölt Bosnyákkal.²⁷ A többi sajtótermék ingerküszöbét azonban csak elvétve érte el a hír.²⁸ A *Népszava* például csak 1943 őszén adott hírt gúnyos hangon arról, hogy a nyilas lapokban tudósnek nevezett Bosnyák Zoltán, az „Első Magyar Zsidókutató Tudományos Akadémia” igazgatója ismét antiszemita előadást tartott.²⁹ Beszámolt viszont a magyar intézetalapításról a Berlinben kiadott *Die Judenfrage* című lap.³⁰

Az új intézményről Endre László Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei alispán is nyilatkozott, amiből látható, hogy az intézetnek a kezdetektől ő volt a politikai patrónusa. Endre köztudottan az ország egyik legintranszigenesebb zsidóellenes politikusa és közigazgatási vezetője volt, aki mindenféle antiszemita kez-

²⁶ A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet közleményei. *A Cél*, 1943. január. 15–16.

²⁷ Wir sprachen mit Zoltán Bosnyák. Besuch im Institut zur Erforschung der Judenfrage. *Deutsche Zeitung*, 1943. március 24. 5.

²⁸ A ritka kivételek közé tartozott a *Szentesi Napló*, amely már 1943-as újrólapszámában örömmel számolt be arról, hogy az újonnan alakult „zsidókérdést kutató magyar intézmény” végre megírja majd a zsidóság hiteles történetét, amit eddig az érintettek titkoltak, s a zsidóbarát tudományos társaságok, mint például az MTA, tudatosan nem foglalkoztak vele. *Szentesi Napló*, 1943. január 1. 5.

²⁹ *Népszava*, 1943. szeptember 2. 7.

³⁰ A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet közleményei. *A Cél*, 1943. február. 32.

deményezést örömmel támogatótt.³¹ 1936-ban még a fajvédő irányságú sajtótermékek összehangolását is kezdeményezte.³²

A Bosnyák-féle intézet háttérében azonban nemcsak Endre László állt. Bosnyák, Endre és az új intézménynek otthont adó Jászóváry egyaránt a Méhelý Lajos körül kialakult baráti társaságnak voltak a tagjai, akik magukat a „Kártékony Rovarok Elleni Küzdelem Magyarországi Bizottsága” névvel illették.³³ E társaság az 1930-as évek második felében havi rendszerességgel találkozott azért, hogy egyfajta antiszemita önképzőkörként tájékozódjanak a magyarországi és nemzetközi „zsidóellenes küzdelem” aktuális állásáról, új fejleményeiről és további lehetőségeiről, valamint a kurrens magyar és külföldi antiszemita kiadványokról. A mintegy tíz-tizenöt fős társaságból név szerint ismerhető még nagykálnai Levatic László publicista, Bertl Emil parlamenti tisztségviselő, a MOVE vezetőségében részt vevő de Pottere Gérard, dr. Nagy Elek, Máté-Törék Gyula testőr alvezetés, sőt Bárczi Gusztáv is. Az 1934-től havonta összeülő csoporthoz Bosnyák 1936-ban csatlakozott. Mint látni fogjuk: a Bosnyák-féle Zsidókérdéskutató Magyar Intézet meghatározó tagjai ebből a Méhelý-féle antiszemita baráti társaságból kerülnek majd ki.³⁴

A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet alapításakor megjelent nyilatkozatok azt emelték ki, hogy a „hiánypótló” intézmény a zsidókérdés „tudományos” vizsgálata mellett a „társadalomfelvilágosító munkára” is nagy súlyt kíván helyezni. Az intézet a

³¹ Vö. PAPP István: A magyar Jud Süß. I–II. *Betekintő*, 2014/3., valamint *Betekintő*, 2014/4. Forrás: www.betekinto.hu/2014_3_papp; www.betekinto.hu/2014_4_papp (Letöltve: 2018. 02. 01.)

³² Endre László fajvédő lapoknak küldött levelének fogalmazványa: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL PML) XIV.2. (Endre László iratai), 16. doboz 180. pallium (Levelezés Levatic Lászlóval).

³³ A csoport működéséről hasonló képet alkot VÁGI Zoltán: Endre László: fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban (1919–1944). In: Randalh L. BRAHAM (szerk): *Tanulmányok a holokausztról, II.* Budapest, Balassi Kiadó, 2002. 93–94.

³⁴ Egyéb dokumentumokból az is kikövetkeztethető, hogy nem minden közismert antiszemita volt tagja a Méhelý-féle társaságnak. Így például a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet későbbi támogatói közül Kolosváry-Borcsa Mihály, illetve a Sztójay-kormány idején Budapest polgármesterévé kinevezett Doroghi Farkas Ákos sem.

zsidósággal kapcsolatos „szakirodalom” és a forrásértékű dokumentumok összegyűjtéséhez az olvasók támogatását is kérte. Bosnyák egyúttal beharangozta, hogy az intézet tervei közt szerepel egy magyar és külföldi antiszemita műveket közreadó sorozat megindítása, melynek első tizenkét kötete már nyomdakész.³⁵ Bosnyák ismeretterjesztő előadás-sorozatot, illetve antiszemita kiállítást is tervezett. A *Cél* 1943 januárjában arról is tájékoztatta olvasóit, hogy a Turul Szövetség kassai csoportja is létrehozta a helyi zsidókérdés-kutató intézetet.³⁶ Feltehetőleg a kassai turulista fiatalokat az lelkesíthette fel, hogy Bosnyák Zoltán épp 1943 januárjában tartott előadást a városban.³⁷

1943 februárjában Bosnyák hosszú vezércikkben érvelt az új intézet létrehozásának időszerűsége mellett.³⁸ Érvelését abba az antiszemita értelmezési keretbe helyezte el, miszerint a világháború a „zsidó uralmat” jelentő liberalizmus utóvédharca Hitler és a „zsidó uralom” ellen fellázadó többi nemzet ellen. E küzdelemben a magyar tudományos és politikai elitet a liberális oldalhoz sorolta, képviselőire pedig úgy tekintett, mint akik elvből vagy érdekből zsidóbarátok.³⁹ Ez a réteg Bosnyák szerint kicsi, de befolyásos, akikkel szemben áll a „zsidókérdés fontosságát helyesen felmérők” ugyancsak szűk tábora. A társadalom többsége azonban Bosnyák szerint még nem foglalt állást, ezért az új intézet fontos feladatának tekinti a társadalom „felvilágosítását”. Bosnyák arra is utalt, hogy a tudományos intézmények egyáltalán nem foglalkoznak a zsidókérdéssel.⁴⁰ Ennek

³⁵ Amint az a későbbiekből kiderül, a tizenkét nyomdakész kötet barokkos túlzás volt.

³⁶ A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet közleményei. A *Cél*, 1943. január. 15–16.

³⁷ Az előadást említi: A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet közleményei. A *Cél*, 1943. február. 32. A híradásból kiderül, hogy Bosnyák 1942 decemberében Debrecenben, 1943 februárjában pedig Hódmezővásárhelyen tartott ugyanilyen előadást.

³⁸ BOSNYÁK Zoltán: Tudomány és zsidókérdés. Miért szerveztük meg a Zsidókérdéskutató Magyar Intézetet? A *Cél*, 1943. február. 17–23.

³⁹ A magyar tudományos és politikai elit ilyenén minősítése mögött nem nehéz felfedezni Bosnyák frusztráltságát. Mi mással magyarázhatta volna, hogy miért nem ismerik el hivatalosan is „hiánypótló munkásságát”?

⁴⁰ Bosnyák ezen megjegyzésének elemzésére még visszatérünk.

fényében hangsúlyozta tehát: „Nem a világtól elzárkózó, dohos szagú, cédulázó, skatulyázó tudományos üzemet akarunk berendezni. Ellenkezőleg, a legszorosabb kapcsolatot akarjuk fenntartani az étellel.”⁴¹ A „kutatások” végeredménye láthatóan kezdettől fogva nem volt kétséges számára. Már itt, a programadó cikkben leszögezte, hogy a zsidókérdéssel foglalkozók körében – szerinte legalábbis – konszenzus alakult ki arról, hogy a megoldás csak a zsidóság kitelepítése lehet. Bosnyák az intézet publikációs terveiről is írt: ki akart adni egy tanulmányt a 19–20. századi zsidó bevándorlás és a magyar kivándorlás vélelmezett összefüggéseiről; továbbá egy, a „zsidóvesztély” lényegét és az ezzel szembeni harc eszközeit bemutató „kézikönyvet”; valamint a legszélesebb közönségnek szóló „antiszemita kátét”. Ezenfelül olyan hagyományos antiszemita témákról is tanulmányokat akart közölni, mint például a „zsidó plutokrácia”, illetve a zsidóság és a szabadkőművesség kapcsolata. Ezekon felül a magyar és külföldi antiszemita irodalom „klasszikusait” is széles körben hozzáférhetővé akarta tenni. E kiadói programból világosan látszik, hogy nem valódi tudományos kutatást akart, hanem az antiszemita toposzokat tartalmazó művek minél szélesebb körű terjesztését.

Cikke végén Bosnyák annak felmérését tűzte még ki célul, hogy melyik szakmában hány embert kell majd pótolni, hiszen – érvelt Bosnyák – „ma már semmi kétség nem lehet afelől, hogy a háború befejezése után a zsidóknak távoznik kell Európából.”⁴² A cikk zárása szerint a Bosnyák vezette intézet „dolgozni fog mindaddig, amíg az utolsó zsidó is elhagyja Magyarországot.”⁴³

A Bosnyák cikkét közlő folyóiratszám végén az intézet közleményei cím alatt arról is értesülünk, hogy „az Intézet munkaprogramjában szerepel egyebek között annak a kérdésnek a vizsgálata is, hogy milyen beállításban szerepelnek a zsidók, általában a zsidóság és a zsidókérdés a magyar és zsidó szépíróknál. Olvasóinkat arra kérjük, hozzájuk tudomásunkra mind-

⁴¹ Uo. 22.

⁴² Uo. 23.

⁴³ Uo. Az idézett rész az eredetiben kurzív.

azoknak a szépirodalmi műveknek (regény, dráma, vers) íróját, munkájának pontos címét (lehetőleg a kiadó megjelölésével, a kiadás idejével és a megfelelő oldalszámmal), amelyekben a zsidóságra vonatkozó utalások vagy megállapítások találhatóak”.⁴⁴

Az intézet első önálló kötete 1943 őszén jelent meg.⁴⁵ A kisalakos, vékony füzet a strómanrendszer ellen fejtett ki propagandát a vonatkozó jogszabályok és az azokat megsértőkre váró büntetési tételek ismertetésével. A kötethez Endre László írt előszót, és Bosnyák írt róla elismerő hangú ismertetést *A Cél* hasábjain.⁴⁶ Mindez jól mutatja, hogy az intézet ekkor még lényegében Bosnyák magánvállalkozása volt. A könyvismertetőben Bosnyák egyetértőleg hangsúlyozta, hogy a strómanok „fajtaáruló” keresztény magyarok, tevékenységük pedig törvényellenes. Az olvasókat arra buzdította, hogy e jelenség ellen ne csak akkor lépjenek fel, ha az hivatali kötelességük, hanem a „nemzeti közösség iránti kötelességérzetből” egyszerű állampolgárként is vegyék ki a részüket a „zsidóbújtatás elleni harcból”. Magyarán a zsidótörvények és -rendeletek megszegőinek feljelentésére buzdította az antiszemita lap olvasóit.

Noha az intézet lényegében csak virtuálisan létezett, s minden jel szerint Bosnyák egyszemélyes vállalkozása volt, mely mögött nem állt érdemi támogatás, arra azonban alkalmas volt, hogy antiszemita körökben növelje Bosnyák ázsióját, aki fejléces levélpapírján hirdethette „intézményes” titulussát.⁴⁷ A Wilhelm Ziegler vezette berlini zsidókérdés-kutató intézet folyóiratának 1943 novemberi számában Bosnyák bemutathatta intézetét a

⁴⁴ A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet közleményei. *A Cél*, 1943. február. 32.

⁴⁵ BELÁNYI László: *Zsidóbujtatás, Strohmanság, jogosulatlan iparüzés. A vonatkozó rendelkezésekkel és joggyakorlattal*. Centrum, Budapest, 1943. (A Magyar Zsidókérdéskutató Intézet kiadványai, 1.)

⁴⁶ B. Z.: Belányi László: *Zsidóbujtatás. Strohmanság. A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet kiadványa. A Cél*, 1943. október, a belső borítón.

⁴⁷ Az intézet nevének írásmódja mindvégig ingadozott: „Zsidókérdéskutató”, „Zsidókérdéskutató”, „Zsidókérdést Kutató” egyaránt előfordult. Mások pedig olykor egyszerűen csak „Zsidókutató”-nak nevezték.

német olvasóknak.⁴⁸ Ugyancsak 1943 novemberében számolt be lapja arról, hogy a MOVE – a fajvédő nézetek iránt leginkább elkötelezett társadalmi tömegszervezetek egyike – „Fajvédelmi Főiskolát” indít Bosnyák Zoltán vezetésével.⁴⁹ Vagyis Bosnyák immár a második olyan „intézmény” vezetője lett, amely nem állami, hanem magán-, illetve társadalmi kezdeményezésből született.

E kezdeményezések sorába illeszkedett *A Cél* 1944 januárjában meghirdetett 600 pengő fődíjú pályázata is, mely arra a kérdésre várt javaslatokat június 30-i határidővel: „Hogyan lehetne a magyarság biológiai fajnemesítését társadalmi úton, tehát az államhatalom támogatása és közreműködése nélkül is előmozdítani?”⁵⁰ A pályázat bírálóbizottságát a folyóirat szerkesztője (vagyis Bosnyák) mellett a fajvédő társadalmi szervezetek⁵¹ egy-egy küldöttje alkotta, a bizottság elnöki tisztségét pedig Méhelő Lajos töltötte be.⁵² Az említett példákban jól látható, hogy Magyarország német megszállása előtt nemcsak a Bosnyák-féle Zsidókérdéskutató Magyar Intézet működését, hanem tágabban véve a kormánypárttól független antiszemita kezdeményezéseket is jellemezte egyfajta eszköztelenség, mely az állami támogatás hiányából fakadt.

1944 januárjában Bosnyák a zsidó származású írók művei ellen kezdeményezett társadalmi kampányt. Eleve felrótta,

⁴⁸ BOSNYÁK Zoltán: „Das Ungarische Institut zur Erforschung der Judenfrage.” *Wissenschaftliche Forschungsarbeit auf dem Gebiete der Judenfrage in Ungarn. Europäischer Wissenschaftsdienst*, 1943/11. 10–14. (A cikk Bosnyáknak *A Cél* hasábjain 1942 februárjában és 1943 februárjában megjelent két programadó írása alapján készült.)

⁴⁹ Fajvédelmi Főiskola. *A Cél*, 1943. november, hirdetés a belső borítón.

⁵⁰ Pályázati hirdetés. *A Cél*, 1944. január, a belső borítón.

⁵¹ Ezeket a hirdetés fel is sorolja: „Honszeretet, EPOL, MONE, MÜNE, MMÉNSZ, Családvédelmi Szövetség.” (EPOL = Egészségpolitikai Társaság, MONE = Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, MÜNE = Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, MMÉNSZ = Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége).

⁵² A pályázat eredményéről nem tudunk. *A Cél* későbbi számaiban nem hirdettek eredményt, holott a folyóirat 1944 őszéig jelent meg. Ennek oka valószínűleg az, hogy a német megszállás után a pályázati kérdés elveszítette jelentőségét, hiszen Bosnyákék elnyerték az államhatalom támogatását antiszemita elképzeléseik megvalósításához.

hogy még mindig megjelenhetnek ilyen művek, s hiányolta a szellemi életben elmaradt tisztogatást.⁵³ Februárban pedig már arról tájékoztatta olvasóit, hogy kérésre bárkinek megküldi az ismertebb magyar és külföldi zsidó írók listáját, hogy ki-ki megtisztíthassa saját könyvtárát e szerzők műveitől.⁵⁴ Bosnyák egyúttal jelezte, hogy a feleslegessé vált műveket intézete örömmel átvenné, hogy azok közül egyet-egyet megtartsion az intézet könyvtára számára, a többi példányt pedig bezúzássa.⁵⁵ A zsidó írók említett névsorát 1944 áprilisában le is közölték a MOVE folyóiratában.⁵⁶ Endre László a maga részéről azzal csatlakozott Bosnyák társadalmi mozgalmához, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjaként a német megszállás után néhány nappal elrendelte, hogy a városi és községi népművelési bizottságok vezetői gondoskodjanak a zsidó írók műveinek kiselejtezéséről a köz- és népkönyvtárakból, valamint vegyék rá a „keresztény könyvkereskedőket”, hogy az ilyen köteteket távolítsák el a ki-rakatból.⁵⁷

Az intézet újjászervezése 1944-ben

Az 1944-es év első hónapjaiban Bosnyák leginkább a MOVE „Fajvédelmi Főiskola” nevet viselő hathetes előadás-sorozatának szervezésével foglalatoskodott.⁵⁸ Az 1944. március 19-i német megszállás után azonban felpezsdültek az események nemcsak

⁵³ B. Z.: A zsidó befolyás növekedése szellemi életünkben. *A Cél*, 1944. január. 12.

⁵⁴ Cím nélküli hirdetés *A Cél* 1944. februári belső borítóján.

⁵⁵ Ennek nemcsak ideológiai jelentősége volt, de egyúttal a háború alatt kialakult papírhányt is csökkenthette.

⁵⁶ Zsidó írók névsora. *MOVE*, 1944. április 14. 3.

⁵⁷ Endre László alispáni utasítása a belügyminisztériumi államtitkári iratai közé besorolva található meg: MNL OL K-557. 1. állag, 45.

⁵⁸ A hathetes tanfolyamról a MOVE hivatalos lapja rendszeresen informálta az olvasókat. A cikkekben a tanfolyamra vonatkozó praktikus ismeretek mellett a tervezett előadók listáját (*MOVE*, 1943. december 10. 1.), valamint beszámolókat is olvashatunk az ünnepélyes megnyitóról (*MOVE*, 1944. január 14. 2.), az érdekesebb előadásokról (*MOVE*, 1944. február 4. 3.), valamint a tanfolyam befejezéséről (*MOVE*, 1944. március 3. 1.).

az ország életében, hanem a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet történetében is. Endre László – még Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjaként – március 31-én nyilatkozott a fővárosi rádióban a zsidókérdésről.⁵⁹ Bosnyák Zoltán pedig április 2-án megüzente Endrének: ég a vágytól, hogy a zsidókérdéssel immár állami jóváhagyással és támogatással foglalkozhasson.⁶⁰ A Belügyminisztériumban is megkezdődött az ezzel kapcsolatos „munka”: kezdetét vette a zsidóellenes rendeletek kiadása. Április 4-én a belügyminiszter arról rendelkezett, hogy a törvényhatóságok három napon belül írják össze a helyben élő zsidókat. Április 8-án Endre Lászlót a zsidókérdés rendezésével megbízott belügyminiszteri államtitkárrá nevezték ki, április 15-én pedig egy másik jól ismert antiszemita politikus is kiemelkedő megbízatást nyert: Kolosváry-Borcsa Mihályt a sajtóügypályára kormánybiztosává nevezték ki.

Ugyancsak április 15-én készült el a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet új szervezeti szabályzata.⁶¹ Eszerint az újjáalapított intézet célja „a magyarországi zsidókérdés rendszeres, tudományos vizsgálata, az idevágó adatok gyűjtése és tudományos feldolgozása, továbbá a magyar közvéleménynek mind a magyarországi, mind az általános zsidókérdéssel való megismertetése”. Az „újraalapított” intézetnek ekkor hivatalosan hét alapító tagja lett, ők alkották az igazgatótanácsot: Endre László államtitkár, Kolosváry-Borcsa Mihály, a Sajtókamara elnöke, Zimmermann Lajos ügyvéd, Lator Géza miniszteri tanácsos (Antal István igazságügy-miniszter bizalmasa), Doroghi Farkas Ákos székesfővárosi tanácsnok (nem sokkal később már Budapest polgármestere), Réthy-Haszlinger Ferenc ny. huszár

⁵⁹ Endre 1944-es szerepéről lásd KÁDAR Gábor–VÁGI Zoltán: *A végső döntés – Berlin, Budapest, Birkenau 1944*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2013.

⁶⁰ „Az Intézet ügyét is hozd szóba lehetőleg. Nagyon sok lenne a tennivaló s én szeretnék már dolgozni. Ehhez azonban az szükséges, hogy ez a kérdés végleges megoldást nyerjen.” Bosnyák Zoltán levele Takáts Alberthez, Endre László személyi titkárához (1944. április 2.) – MNL OL K-557. 1. állag, 190. lap.

⁶¹ Ennek szövegét közli: BENOSCHOFKY Ilona–KARSAI Elek (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I. 1944. március 19. – május 15.* MIOK, Budapest, 1958. 166–168.

ezredes,⁶² valamint Bosnyák Zoltán székesfővárosi polgári iskolai igazgató. Az igazgatótanács elnökévé minden jel szerint Endre Lászlót, intézetigazgatóvá pedig – nem meglepő módon – Bosnyák Zoltánt választották. Az intézet pártoló tagjává válhatott bármely „nemzsidó természetes és jogi személy”, aki anyagilag támogatta az intézet működését.⁶³ A pártoló tagok mellett voltak még az úgynevezett „működőtagok”, akik olyan „nemzsidó magyar állampolgárok, akik az intézet tudományos és felvilágosító munkájában ténylegesen és rendszeresen részt kívánnak venni”. Az ő felvételükről az igazgató javaslatára az igazgatótanács hozott döntést. Nekik részt kellett venniük az igazgató vezetésével – legalább havonta megtartott – munkaértekezleteken.⁶⁴ A szabályzat zárása szerint az intézet megszűnik, ha „célját elérte” és az igazgatótanács elnöke és az igazgató együttes javaslatára ezt az igazgatótanács megszavazza.

Az egyesületi törvény hatálya alá eső intézet működési szabályzatát a Belügyminisztérium 174.288/1944.B.M.VII.b. szám alatt hagyta jóvá.⁶⁵ Az április 15-i újjáalakulást követően tehát az intézmény formailag továbbra sem vált hivatalos állami szervezetté, hanem tagdíjából és magánadományokból működő egyesületnek számított, melynek igazgatója és munkatársai az intézettől tiszteletdíjat kaptak munkájukért. Valójában azonban Endre László háttérintézményeként működött az intézet, s

⁶² Réthy-Haszlinger Ferenc 1944 augusztusában Ung vármegye főispánja lett. A kinevezéshez gratuláló Endrének augusztus 8-án írt köszönő választlevelet: MNL OL K-557. 4. állag, 2. iratcsomó, 1193.

⁶³ A nyilvánossághoz intézett felhívás szerint: „Az intézet fenntartásához szükséges anyagi fedezetet elsősorban a pártoló tagok által befizetett tagsági díjaknak kell biztosítania. Pártoló tagok lehetnek magánosok és jogi személyek (vállalatok, egyesületek, intézmények stb.). Az évi tagdíj 120 azaz száz-húsz pengő. Alapító pártoló tagsági díj egyszersmindenkorra 1000 azaz egy-ezer pengő. A pártoló tagok díjmentesen megkapják a HARC-ot, továbbá az intézet könyv és egyéb kiadványait, részt vehetnek az intézet által rendezett előadásokon, vitákon, bemutatásokon. A pártolótagok felvételéről az igazgatótanács határoz.” Közli: A zsidókérdéskutató magyar intézet [!] felhívása a magyar társadalomhoz! *MOVE*, 1944. június 9. 2.

⁶⁴ Az intézet felépítéséről ábra is készült, mely az intézet hetilapjában leközölt fotón látható: Munkában a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet. *Harc!*, 1944. június 10. 8.

⁶⁵ *Budapesti Közlöny*, 1944. május 7. 9.

Endre több módon is szerzett juttatásokat a működéséhez. Az intézetnek jelentős informális súlyt adott, hogy az antiszemita politika két meghatározó alakja (Endre és Kolosváry-Borcsa) személyesen, Antal István pedig bizalmasán (Lator Géza) keresztül vett részt az igazgatótanácsban, aminek tagja volt még Budapest nem sokkal későbbi polgármestere is.

Az intézet újjászervezésével és megerősödésével az antiszemita propaganda újabb bástyája jött létre. 1942 áprilisától e célt az állami szervek közül leginkább az Antal István vezette Magyar Királyi Nemzetvédelmi Propagandahivatal szolgálta. Antal 1942-től tárca nélküli propagandaminiszter, majd emellett a Sztójay-kormányban igazságügy-, valamint vallás- és közoktatásügyi miniszter is volt. Az antiszemita intézkedések és propaganda másik bástyája a már említett Kolosváry-Borcsa Mihályhoz köthető, aki a Sajtókamara elnöki tiszte mellett a *Függetlenség* című lap főszerkesztője is volt, majd a Sztójay-kormány idején a sajtóügyek teljhatalmú kormánybiztosa lett.⁶⁶ E minőségében irányította a zsidónak minősített sajtótermékek összegyűjtését és bezúzását.⁶⁷ Az antiszemita intézkedések és propaganda harmadik ágense Endre László volt, aki előbb Pest vármegye alispánjaként, majd a Sztójay-kormány megbízásából a zsidókérdés kezelésével megbízott belügyi államtitkárként tevékenykedett. Azért eshetett Endrere a választás, mert Endre főszoigabíróként, majd alispánként sem tipikus közigazgatási vezető volt, hanem köztudottan a legelkötelezettebb antiszemita e körben. Endre abban is kivételesnek számított, hogy 1938-ban az első volt, akit nyilas politikusként választottak közigazgatási vezetővé. Fennmaradt irathagyatékából az is világosan kitűnik, hogy rendszeres olvasója és terjesztője volt a zsidóellenes sajtótermékeknek, s tudatosan kereste a kapcsolatot min-

⁶⁶ KOLOSVÁRY-BORCSA Mihály „szakirodalmi” működése is figyelemre méltó: 1943-ban *A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. A zsidó származású írók névsorával* címmel jelentetett meg antiszemita bibliográfiát. Ez a kötet a korabeli „antiszemita irodalom” egyik alapműve lett – Bosnyák Zoltán 1942-ben kiadott *A magyar fajvédelem úttörői* című kötete mellett.

⁶⁷ A „zsidó művek” köz- és iskolai könyvtárakból való eltávolítását a 10.800/1944. ME számú kormányrendelet írta elő.

den magyarországi antiszemita szervezettel és a témában publikáló szépíróval, tudóssal, politikussal.

Az antiszemita propaganda és intézkedések három említett ágense nem alkotott jól koordinált egységet, sokkal inkább párhuzamosan működő és egymással csak laza kapcsolatot tartó autonóm struktúrák voltak.⁶⁸ Ez nem tekinthető meglepőnek, mivel három különböző politikai csoport állt az említett intézmények hátterében. Antal István a régi kormánypárt németbarát radikálisainak volt a reprezentánsa, Kolosváry-Borcsa Mihály imrédysta volt, Endre László pedig a nyilasokkal ápolt jó viszonyt. Bosnyák egyfajta összekötőkapocs volt tehát Endre és Kolosváry-Borcsa között, ugyanis nemcsak Endre pártfogoltja és barátja volt, hanem rendszeresen publikált Kolosváry-Borcsa lapjában, a *Függetlenségben* is.⁶⁹ Az sem lehet véletlen, hogy Bosnyák intézetének nemcsak az igazgatótanácsába került be Kolosváry-Borcsa, de az intézet újjászervezésének hivatalos bejelentése éppen az alá tartozó Sajtókamarában történt.⁷⁰ Ez a kapcsolat már csak azért is fontos lehetett Bosnyáknak, hiszen az intézet saját folyóiratot akart indítani.

A Bosnyák Zoltán vezette Zsidókérdéskutató Magyar Intézet 1944 tavaszától tehát alapvetően Endre háttérintézményeként működött.⁷¹ Endre a Belügyminisztériumban saját stábot szer-

⁶⁸ Ezt mutatja például az Endre László és Kolosváry-Borcsa Mihály közti többfordulós levélváltás 1944 nyarán, melyben Endre azt próbálta elérni, hogy az általa pártfogolt *Ártatlanok?* című antiszemita színmű kerüljön be a rádió műsorába. MNL OL K-557. 5. állag, 766, 934, 970, 1046, 1049, 1050.

⁶⁹ Ennek ellenére úgy látom, hogy a szakirodalom gyakran a valóságosnál jóval szorosabbnak és összehangoltabbnak tételezi a Kolosváry-Borcsa és Endre közti együttműködést.

⁷⁰ Erről beszámol: A Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet újra megkezdte működését. *Függetlenség*, 1944. április 28. 5. Ugyanez a hír azonos címmel megjelent még: *MOVE*, 1944. május 5. 3. Érdemes felfigyelni a cím árulkodó szóhasználatára: „újra megkezdte működését”!

⁷¹ A *MOVE* lapjában idézték az intézet egyik felhívását, mely szerint „A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet eddig is, a jövőben meg inkább egyik legfőbb feladatának tartja a társadalom bekapcsolását a zsidóveszély elleni küzdelembe. [...] Az intézet második kapcsolata a társadalommal abban áll, hogy éber figyelemmel kíséri a zsidókérdés megoldásával összefüggő és észlelhető jelenségeket. Összegyűjti és feldolgozza a beérkező jelentéseket, értesítéseket, ötleteket és javaslatokat. A tanácsért, véleményért hozzá fordulóknak útbaiga-

vezett, melynek oszlopos tagja lett Bosnyák Zoltán is.⁷² A ránk maradt szórványos iratanyagból is világosan kirajzolódik, miként próbálta elősegíteni az intézet lábra állását és megerősödését: új irodahelyiségeket, munkaerőt és anyagi támogatást is szerzett. Bosnyák Zoltánt jobban fizető állásra próbálta beprotezsálni.⁷³ A parlamentben dolgozó Bertl Emilt pedig átérte a Belügyminisztérium szolgálatába, ahol előléptette, s a Bosnyák-féle intézet szolgálatába állította.⁷⁴ Bosnyák a jelek szerint Endre egyik legközvetlenebb segítője, egyúttal a zsidókérdéssel kapcsolatos iratok és javaslatok gyűjtője lett.⁷⁵ Az intézethez érkezett javaslatokat Endrének továbbították,⁷⁶ s a *Harc!* levelező rovatában – és más nyilas lapokban – rendszeresen közöltek ezekre vonatkozó válaszokat, tájékoztatásokat.

1944 májusában tehát – az új szabályzattal és a jelentős állami támogatással – az intézményesülés újabb fázisa kezdődött el.⁷⁷ Május 1-jén a Belügyminisztérium kiutalta az intézet részére az Unió Clubtól elvett tágas és impozáns belvárosi irodahelyi-

zítást és felvilágosítást ad.” A zsidókérdéskutató magyar intézet [!] felhívása a magyar társadalomhoz! *MOVE*, 1944. június 9. 2.

⁷² Erről részletesen ír Randolph L. BRAHAM: I. m. – Endre államtitkári iratai között található olyan Bosnyáknak címzett levél 1944. április 28-i keltezésel, amelyet Endre távolléte miatt kapott azzal a kéréssel, hogy az államtitkár visszaérkezése után terjessze majd elé döntés végett. MNL OL K-557. 1. állag, 208.

⁷³ Válasz Endre Lászlónak a Bosnyák Zoltánt tanfelügyelői tisztségre protezsáló levelére (1944. április 22.) MNL OL K-557. 2. állag, 550. lap.

⁷⁴ „Arra kérlek, szíveskedjél dr. Bertl Emil képviselőházi elnöki titkár úrnak három hónapi szabadságot engedélyezni. A nevezett kiváló szaktudására szükségünk lenne a szervezés alatt álló Zsidókérdéskutató Magyar Intézetnél.” Endre László 1944. május 9-i levele Tasnády Nagy Andrásához, a képviselőház elnökéhez. MNL OL K-557. 2. állag, 9. iratsomó, 312–313. lap. (Bertl „kiváló szaktudását” a Méhelő-féle antiszemita körből ismerhette Endre.)

⁷⁵ Bosnyák belügyminisztériumi szerepéről lásd Randolph L. BRAHAM: I. m. 458–471.

⁷⁶ A beérkezett javaslatok, tervezetek és feljelentések az intézet iratanyagában: MZsML XX. (Holokauszttal kapcsolatos iratgyűjtemény) Y. (Zsidókérdéskutató Magyar Intézet irattörédeke).

⁷⁷ Az intézet megváltozó szerepköréről és támogatottságáról Endre László már közvetlenül a belügyi államtitkárrá történt kinevezése után is beszélt egy interjújában: Nichtjuden erhalten Personalausweise. Staatssekretär Endre über das innenpolitische Leben. *Deutsche Zeitung*, 1944. április 13. 4.

segeket (Vörösmarty tér 4. I. emelet).⁷⁸ Ezenfelül külön elhelyezést nyert az intézet könyvtára (Bogár utca 26.), és önálló helyen kezdhette meg működését az intézet hivatalos hetilapjának a szerkesztősége is (Aradi utca 8.).

A *Harc!* címet viselő intézeti folyóirat a náci *Der Stürmer* mintájára különféle írásokkal, sok fotóval és főleg karikatúrával állt az antiszemita propaganda szolgálatába.⁷⁹ Az 1944. május 20-ától 1944 karácsonyáig megjelenő hetilap főszerkesztője hivatalosan Bosnyák Zoltán volt, tényleges irányítója azonban a felelős szerkesztői posztot betöltő nagykálnai Levatic László lett.⁸⁰ Farkas István társszerkesztő, a lap állandó munkatársa pedig Somody István volt. A hetilapban rajtuk kívül a korszak legintranzigensebb antiszemitái szinte kivétel nélkül publikáltak, a visszatérő szerzők között szerepelt: Apor László, Csia Sándor, Endre László, Fiala Ferenc, Hubay Kálmán, Kiss Menyhért, Kora Endre, Málnási Ödön, Marschalkó Lajos, Oláh

⁷⁸ Endre május 19-i feljegyzései közt olvasható: „Unió Klub. V. Vörösmarty tér 4. zsidó gyáriparosok klubja: feloszlatni, vagyona (berendezés stb.) Zsidókérdéskutató Intézetnek.” Alatta más kézírással: „Megtörtént.” MNL OL K-557. 5. állag 739. A berendezés sikeres lefoglalását az is bizonyítja, hogy Bosnyák néhány feljegyzését a Magyar Unio Club fejléces levélpapírára írta – így például egy keltezetlen levelét Takáts Alberthez, Endre titkárához: MNL OL K-557. 5. állag, 1281.

⁷⁹ A nácik zsidóellenes propagandájáról lásd Jeffrey HERF: *The Jewish Enemy. Nazi Propaganda during the World War II and the Holocaust*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2006.

⁸⁰ Levatic autonóm működésére hivatkozott Bosnyák, amikor 1950-ben a népbíróság számonkérte rajta 1944-es tevékenységét. Azt állította, hogy a lapot Levatic a saját szája íze szerint szerkesztette, amivel ő nem értett ugyan egyet, de nem mert kilépni. Az ügyészség és a bíróság Bosnyák korábbi tevékenységét is figyelembe véve helyesen állapította meg, hogy Bosnyák és Levatic között nem volt nézetkülönbség, s Bosnyák nem kényszerből adta a nevét az antiszemita propagandához, hanem teljes mértékben egyetértett azzal. Bosnyák mentegetőzésének tehát csak annyi alapja lehetett, hogy Levatic valóban rendelkezett bizonyos szerkesztői autonómiával, hiszen az „ügy” elkötelezettjeként ellenőrzés nélkül is tette a dolgát. – Bosnyák népbírósági perének iratai: Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) XXV. 4. f. 1951-001255. Levatic autonómiájának jeleként értelmezhető, hogy a lap szerkesztősége nem is a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet fejléces papírján levelezett, hanem saját levélpapírt és logót készíttettek. Lásd például: Levatic 1944. július 4-én kelt levele Endre Lászlóhoz. MNL OL K-557. 4. állag, 1. iratcsomó, 104–105.

György, Pálffy Fidél, Pröhle Vilmos, Serényi Miklós.⁸¹ E névsoron végigtekintve feltűnő, hogy a többség kifejezetten a magyar nemzetiszocialista pártokhoz kötődött.⁸² A szerzők sorából egyedül Berend Béla, Szigetvár főrabbija, majd a Központi Zsidó Tanács tagja lóg ki.⁸³ Aki a július végén közölt cikkben azt hangsúlyozta, hogy a kikeresztelkedéssel nem tűnik el a zsidó jelleg, mert azt a származás adja. Ez beleillett a faji antiszemitizmust hirdető lap mondanivalójába, de a másik oldalról olyan olvasata is lehetett, hogy az – életük mentése érdekében – kikeresztelkedők nem veszítik el zsidóságukat. Az Endrével és Bosnyákkal már 1944 előtt is kapcsolatban lévő cionista rabbi álláspontja abban is megegyezett az antiszemitékkel, hogy a zsidók jövőjét nem Magyarországon képzelte. A cikk érdekessége továbbá, hogy abban kertelés nélkül megjelenhetett, hogy a zsidók százezreire vár pusztulás.

Az intézet propagandatevékenysége nem merült ki az új folyóirat elindításában, amely egyébként is csak kiegészítette a Bosnyák által szerkesztett – és 1944 nyarán a papírhiány ellenére is megnövelt terjedelemben megjelenő – *A Cél* működését, mely továbbra is a „fajpolitika, fajbiológia és zsidókérdés”, illetve a „fajvédelem, fajbiológia, fajpolitika, zsidókérdés, turanizmus” fórumaként hirdette magát.⁸⁴ *A Cél* hasábjain 1944 áprilisában és májusában is olvasható volt a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet új kiadványának, Bosnyák Zoltán legújabb kötetének hirdetése. A könyv tényleges megjelenésére azonban csak a nyár végén került sor. Bosnyák 1944. május 2. és augusztus

⁸¹ A cikkekért egyébként tiszteletdíjat is kaptak a szerzők, ahogy az Levatic László szerkesztő Endre Lászlóhoz írt július 4-i leveléből kiderül: MNL OL K-557. 4. iratcsomó, 104.

⁸² Ez azt is megmagyarázza, hogy Bosnyák miért üdvözölte a *Harc!* hasábjain lelkes vezércikkben Szálasi hatalomra kerülését 1944 októberében. Ezen írása egyébként teljesen összhangban állt korábban megjelent szövegeivel.

⁸³ Egy rabbi a zsidók tömeges megkeresztelkedéséről. *Harc!*, 1944. július 29. 2. – Berendet a német megszállás idején végzett tevékenységéért népbíróság elé állították a háború után. Vitatott tevékenységét értelmezi MUNKÁCSI Krisztina: Berend Béla főrabbi népbírósági pere. *Századok*, 1996/6. 1525–1552.

⁸⁴ Fajpolitika. Fajbiológia. Zsidókérdés. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik *A Cél*. [hirdetés] *A Cél*, 1944. május. 79.; illetve hirdetés a *Harc!* I. évfolyam 4. számában (1944. június 10.).

29. között összesen 32 negyedórás rádióelőadást tartott a magyarországi zsidókérdésről – kezdetben kedd esténként, majd délutánonként.⁸⁵ Június második felében pedig ismét meghirdették a „MOVE Fajvédelmi Főiskolája” nevet viselő hathetes tanfolyamot, melyet ezúttal is Bosnyák irányított.⁸⁶ Vagyis jól látható, hogy Bosnyák minden lehetőséget megragadott antiszemita nézeteinek minél szélesebb körben való terjesztésére.

Az intézet új központi helyiségének ünnepélyes megnyitójára 1944. május 12-én került sor.⁸⁷ Az impozáns rendezvényen Endre László, Bosnyák Zoltán és a német „zsidókutató”, Heinz Ballensiefen mondott beszédet.⁸⁸ Endre üdvözlő szavaiban a zsidósággal kapcsolatos legújabb intézkedésekről beszélt. Az elmondottak szerint a megkezdett gettósítás célja a „zsidóság

⁸⁵ A rádióelőadás-sorozat megtartására Endre ajánlotta be Bosnyákot, miután április 12-én megfeddte a rádió igazgatóságát, hogy a márciusi nekibuzdulás után elmaradtak a rádió adásából a „zsidók térhódításáról és a zsidó veszedelemről” szóló „tájékoztató előadások”, noha azok „összhangba álltak [...] a kormány intenciójával és politikájával”. A rádió műsorpolitikájának ezen hiányosságára egyébként Máté-Török Gyula hívta fel Endre figyelmét, akit két nappal a rádió igazgatóságának küldött levele után már arról tájékoztathatott, hogy megkeresése nyomán „Bosnyák Zoltán szemináriumszerű előadásorozatot [fog] tartani a mi témánkról”. A levelezés Endre államtitkári iratai közt: MNL OL K-557. 1. állag, 322–324.

⁸⁶ Új tanfolyam a MOVE Fajvédelmi Főiskolán. *MOVE*, 1944. június 2. 2. A második tanfolyam tényleges megtartásának nem találtuk egyértelmű bizonyítékát a sajtóban. Elképzelhető tehát, hogy azt valójában nem tartották meg. Az viszont biztos, hogy a tanfolyam anyagát képező előadások közül kettő, amelyek az első tanfolyamon elhangzottak, 1944 őszén megjelent *A Cél* hasábjain: ANTAL Lajos: Népesedésbiológia. *A Cél*, 1944. október. 114–121., valamint DOROS Gábor: Fajegészségügy. *A Cél*, 1944. november, 142–146.

⁸⁷ A meghívó megtalálható Endre László államtitkári iratai közt: MNL OL K-557. 2. állag, „V.10.” iratcsomó, 470. lap. Az eseményről szóló beszámoló: Megnyílt a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet. *Függetlenség*, 1944. május 14. 7. A beszédekből részleteket is közölt: S. I.: A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet ünnepi megnyitása. *Harc!*, 1944. május 20. 6. Az eseményről a *Völkische Beobachter* is hírt adott: berlini kiadás, 1944. május 16. 2.

⁸⁸ Ballensiefen szerepére lásd: Wolfgang BEHRINGER: Bauern-Franz und Rassen-Günther. Die politische Geschichte des Agrarhistorikers Günther Franz (1902–1992). In: Winfried SCHULZE–Otto G. OEXLE (Hrsg.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Fischer-Taschenbuch-Verlag, Frankfurt am M., 1999. 123–124.; valamint Lutz HACHMEISTER: *Der Gegnerforscher. Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six*. C. H. Beck, München, 1998. 225–227.

teljes szeparálása a nemzettestből”, munkaerejük igénybevétele, s végül a háború után pedig a kivándoroltatásuk. Bosnyák Zoltán az újjászervezett intézet hivatásáról és feladatairól beszélt. Az intézet célját a „hódító zsidósággal” szemben vívott „faji harc” támogatásában határozta meg.⁸⁹ Közvetlen feladatul pedig a „zsidó térhódítás” történetének és pillanatnyi állapotának feltárását s a „zsidókérdés megoldására” tett javaslatok megfogalmazását nevezte meg. Vagyis alapvetően az 1942-es tervezetében mondottakat ismételte meg, mégpedig olyannyira, hogy közben teljesen figyelmen kívül hagyta, milyen jelentős mértékben megváltozott már a zsidóság helyzete a náci fennhatóságú területeken, így Magyarországon is, 1944 májusára. Bosnyák – a korábbi tervezettől eltérően – beszédében kiemelte, hogy intézete három részlegről áll: a könyvtárból, a levéltárból, valamint a propagandaosztályból. Megtudjuk, hogy ezek közül elsőként a propagandaosztályt kívánják munkába állítani. A frankfurti Zsidókérdés Kutató Intézet képviselőjében dr. Ballensiefen beszélt a „világzsidóság haditervéről”. Végül Endre László zárta az ünnepélyes megnyitót. A közismert mondást parafrázálva kijelentette, hogy „zsidókérdésben és háborúban nincs megalkuvás”, mert a bolsevik győzelem esetén nemcsak az ország határai változnának meg, hanem „a nemzet fizikailag is kipusztulna”. Figyelemre méltóak Endre magyar nyelvű zárszavának a jelen lévő németekhez címzett mondatai is: „bár hálásan vesszük a német bajtársak támogatását a zsidókérdés megoldásában, intézkedéseinket azonban nem parancsra és nem kényszerből tesszük, hanem jól felfogott saját érdekünkben, önkéntes elhatározásunkból. Mi már negyed százada követeltük”.⁹⁰

⁸⁹ A Bosnyák beszédében említett „statisztikai adatok” az antiszemita irodalom tipikus kellékei. Azok egyértelműen túlzóak, és semmiféle empirikus kutatás nem áll mögöttük.

⁹⁰ Endre német nyelvű üdvözlőbeszéde sokkal rövidebb és formálisabb volt: „A Magyar Zsidókérdéskutató Intézet igazgatótanácsának nevében üdvözlöm ezen a hivatalos megnyitón német vendégeinket, a külföldi sajtó képviselőit és a baráti államok követségeinek képviselőit. Tiszteletteljes jelenlétükkel nyilvánítják azon élénk érdeklődést, amellyel a mi problémáinkat kísérik. E problémák közül az egyik – talán a – legfontosabb a zsidókérdés.

A megnyitón számos prominens személy is részt vett, így például Baky László és Mester Miklós államtitkárok, valamint néhány német diplomata is. Itt mutatták be az intézet új folyóiratának – hivatalosan május 20-án megjelenő – első lapszámát is. Bosnyák vezércikkében kiemelte, hogy intézete a „zsidóveszély igazi mélységeibe” akar betekintést nyújtani, s „szellemi fellekvára akar lenni a zsidóság elleni harcnak”.⁹¹ Hangsúlyozta azt is, hogy a legújabban hozott zsidóellenes rendelkezések a „zsidókérdés végleges megoldását készítik elő”, de úgy vélte, hogy „[a] törvények és rendszabályok a zsidó veszedelem leküzdésére magukban véve még nem elégségesek. A társadalomnak is cselekvő módon kell kivennie részét ebből a küzdelemből.” Vezércikke tehát teljes összhangban állt az intézet új helyiségeinek ünnepi megnyitóján mondott beszédével, amelyben ugyancsak az antiszemita propaganda fontosságát hangsúlyozta. Ezért nyomatékosította, hogy a *Harc!* az első olyan magyar újság, melyet teljes egészében a zsidókérdésnek szenteltek. Bosnyák hitvallása szerint a nemzet életében számos kérdés igényel gyökeres megoldást, melyek közül a zsidókérdés megoldása azért elsődleges, hogy a további változásokat ne tudják elszabotálni.

Az intézet ünnepélyes megnyitójáról két német diplomáciai feljegyzés is készült. Az egyiket Edmund Veesenmayer küldte a berlini külügyminisztériumba május 22-én.⁹² Az alig másfél oldalas beszámolóban Veesenmayer tárgyszerűen ismertette a

A világzsidóság elleni harc minden nép közös ügye, amelyek visszanyerték népi önbizalmukat. Ebben a közös harcban a különösen érdekelt magyar nemzet a legnagyobb súlyával kíván részt venni.

Ez az intézet tehát e küzdelem szellemi központja lesz. Az intézet az egyik legfontosabb feladatot továbbra is abban a munkában látja, amely a baráti országokban ugyanazokat a célokat szolgálja. [sic!]

Rendíthetetlen meggyőződéssel, hogy a végső győzelem megjutalmazza majd munkánkat, a legszívélyesebben üdvözlöm ismét német és külföldi vendégeinket.” (A szerző fordítása) Az eredeti dokumentum: MNL OL K-557. 5. állag, 357.

⁹¹ BOSNYÁK Zoltán: Végső harc órájában. *Harc!*, 1944. május 20. 1.

⁹² A dokumentumot faksimile közli: RANDOLPH L. BRAHAM: *The Destruction of Hungarian Jewry, I*. Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, New York, 1963. 376–377.

megnyitóbeszédék lényegét. Részletesebben csak Bosnyáknak a magyar zsidóság „térfoglalását” illusztráló becsléseire tért ki.⁹³ Arról is beszámolt, hogy az új intézet hamarosan kiállítást szándékozik rendezni. Jelentésében tehát nem lépett túl a sajtóban is megjelent információk körén, melyekhez semmiféle személyes megjegyzést nem fűzött. Minden bizonnyal azért nem, mert az eseményen nem is volt jelen – hiszen ha ott lett volna, akkor a sajtóhíradások név szerint is említették volna. Sokkal izgalmasabb számunkra ezért a másik rendelkezésünkre álló beszámoló, melyet Eberhard von Thadden küldött Berlinbe Horst Wagnernek.⁹⁴ Ez a beszámoló annál is inkább figyelemre méltó, mert von Thadden és Wagner a holokauszt végrehajtásának két jól ismert náci funkcionáriusa volt.⁹⁵ Az 1944. május 25-én kelt távirat vonatkozó részét érdemes szó szerint is idéznünk, mivel számos érdekes háttér-információt és személyes megjegyzést tartalmaz:

„Délben Eichmann és emberei vendége voltam.

Délután felkerestem a [Heinz] Ballensiefen által újonnan felállított Zsidóellenes [sic!] Intézetet. Ballensiefen sajnos megdöbbentő figyelmetlenséget követett el: az intézet megnyitójára, amelyre egy sor magyar államtitkárt meghívtak, egyetlen nagykövetet sem hívtak meg, sőt a követségeket még csak nem is tájékoztatták a közelgő eseményről. Maga az intézet egy eredetileg zsidó klubban lett elhelyezve a város központjában. Úgy látszik, eleinte főként a »zsidóakció« propagandisztikus alátámasztásában lesz feladata. E célból *Harc* címen ad ki egy *Stürmer*-szerű újságot. Az első szám a múlt héten 50 000 példányban jelent meg és egy órán belül elfogyott. A lapot Budapesten szabályosan kitépték az eladók kezéből. Különösen azt figyeltük meg, hogy a lap az árják körében is fogyott. Az intézet vezetője

⁹³ Az adatokat Veessenmayer feltehetően Bosnyák ekkoriban megjelent publikációiból vette, melyek közül némelyik a Volksbund lapjában németül is hozzáférhető volt. Vö. Zoltán BOSNYÁK: Das nationale Einkommen und das Judentum. Vom Leiter des Instituts zur Erforschung der Judenfrage. *Deutsche Zeitung*, 1944. március 22.

⁹⁴ A távirat szövegét közli: Randolph L. BRAHAM: *The Destruction of Hungarian Jewry*, I. m. 384.

⁹⁵ Sebastian WEITKAMP: *Braune Diplomaten: Horst Wagner und Eberhard von Thadden als Funktionäre der „Endlösung“*. J. H. W. Dietz, Bonn, 2008.

Bosnyák professzor, aki nyilvánvalóan nem nagyon érzi jól magát a szerepében, mivel ő nem propagandisztikus, hanem tudományos munkát szeretne, ami természetesen jelen helyzetben nem lehetséges. Ballensiefen képviselőjében az intézet tényleges irányítója [Karl] Döscher SS-főhadnagy, aki ez idáig egy hasonló Ballensiefen-féle párizsi intézmény létesítését irányította.”⁹⁶

Von Thadden tehát úgy vélte, hogy a magyar intézmény a német alapítású zsidókutató intézetek hálózatának újabb tagja, s azt ténylegesen Karl Döscher irányítja Ballensiefen nevében. Erre azonban semmiféle bizonyíték nem maradt fenn ezen az egyetlen közlésen kívül. A rendelkezésünkre álló források szerint von Thadden jelentősen túlbecsülhette a németek szerepét a magyar intézmény létrehozásában.⁹⁷ Az viszont hihetőnek látszik, hogy volt olyan német szándék, hogy befolyásuk alá vonják a magyar intézményt. Ez egyúttal érthetővé teszi Endre Lászlónak az intézet ünnepélyes megnyitóján mondott zárszavát, amelyben az államtitkár visszautasította a német tanácsadók túlzott atyáskodását. A magyar intézet valószínűleg azért őrizhette meg autonómiáját, mert a nácik meggyőződhetek arról, hogy a magyar antiszemita német segítség nélkül is képesek a „zsidóakciót” alátámasztó propagandára – ahogy von Thadden is ebben látta a Bosnyák-féle intézet elsődleges funkcióját. Von Thadden beszámolója azt a feltevésünket is megerősíti, hogy sem Veessenmayer, sem más követségek

⁹⁶ A magyar fordítást a Braham-kötetben közölt német eredetiből készítettem.

⁹⁷ Von Papen-Bodek viszont éppen e beszámolóra alapozta az intézetről szóló tanulmányát, így azt feltételezi, hogy „titokban” Döscher irányította a Bosnyák-féle intézményt, amelynek náci felügyelője Ballensiefen volt. Ez megítélásom szerint valószínűtlen. Döscher legfeljebb összekötő lehetett a német szervek és a magyar intézmény között. A kérdést eldönthetné, ha sikerülne Döscher életpályájának ezen szakaszára vonatkozó dokumentumokat találni. A magyarországi dokumentumok fényében csak annyit állíthatunk biztosan, hogy Döscher neve soha nem fordul elő sem a sajtóban, sem a fennmaradt releváns iratokban. Ballensiefen szerepe pedig jól láthatóan egyetlen, disztinguáltként megtartott üdvözlőbeszédre szorítkozott a magyar intézet életében. Később pedig a berlini Welt-Dienst szerkesztőjeként tartott fenn kapcsolatot a magyar antiszemitaikkal. Neve azonban az intézettel kapcsolatos dokumentumokban már nem fordul elő.

képviselői nem voltak jelen az eseményen. Ezt értelemszerűen Ballensiefen hanyagságával magyarázza, hiszen azt feltételezi, hogy ő az intézet tényleges vezetője. A külföldi vendégek hiánya azonban éppen azt látszik alátámasztani, hogy az eseményt valójában Endre László és Bosnyák Zoltán szervezte, akik az intézet újjászervezését belpolitikai eseménynek tekintették. A magas rangú külföldi diplomaták – és különösen Veessenmayer – meghívása esetén azonban Endre jelentősége csökkent volna az eseményen, sőt ez akár még arra is lehetőséget adhatott volna, hogy az intézményt német befolyás alá vonják. Von Thaddennek Ballensiefenre vonatkozó kritikája tehát inkább tekinthető a náci apparátuson belüli rivalizálás jelének, mintsem helytálló tényközlésnek. Végül figyelemre méltó még von Thadden azon megjegyzése, mely szerint Bosnyák olyan tudós (a távirat szövegében: professzor), aki idegenkedik a propagandától. Mint korábban láthattuk, ez a megállapítás sem találó. Bosnyák minden megnyilatkozásában az intézet fontos feladatának nevezte a tudományos kutatás mellett a propagandát is. Annyi valóságmagva mégis lehet ezen észrevételnek, hogy Bosnyák szívesen tetszelgett a tudós szerepében. Intézete szerepét sem kizárólag az antiszemita propaganda művelésében látta, hanem könyvtárat és levéltárat is szervezett, történeti és szociológiai kutatásokat tervezett. 1944 májusában viszont nem utóbbiak, hanem a „zsidóakció” propagandisztikus támogatása volt az intézet elsődleges feladata.

E propaganda fő eszköze az intézet antiszemita hetilapja volt.⁹⁸ A *Harc!* június közepén megjelent számaiban több fotó is közöltek az intézet propaganda- és tájékoztatási osztályának serényen dolgozó munkatársairól, illetve grafikusairól.⁹⁹ Utóbbiak az intézetnek és folyóiratának saját logót is készítet-

⁹⁸ Von Papen-Bodek úgy tudja, hogy a lapot a német titkosrendőrség (SD) finanszírozta, s a német antiszemita intézmények híreket és képanyagot is küldtek a lap szerkesztői számára. Vö. Patricia VON PAPPEN-BODEK: *The Hungarian Institute for Research...* I. m. 231.

⁹⁹ Munkában a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet. *Harc!*, 1944. június 10. 8.; valamint A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet hírei. *Harc!*, 1944. június 24. 8.

tek.¹⁰⁰ A cikkek hatását antiszemita indíttatású karikatúrák fokozták. Az alkalmazott grafikusokról szóló riportból is egyértelmű, hogy az intézet vezetői tisztában voltak a képi megjelenítés propagandaértékével. A jelentős példányszámban kiadott hetilapnak jól láthatóan az volt a célja, hogy széles körben terjessze a zsidóellenes toposzokat és az antiszemita nézeteket, felkorbácsolva ezzel az üldözött zsidóság iránti ellenszenvet, minimalizálva az esetleges társadalmi szolidaritást.¹⁰¹ Vagyis valóban nem csupán véletlen, hogy az antiszemita hetilap megjelenése és a magyar zsidóság deportálásának kezdete egybeesett.

A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet nemcsak új helyiségeket és hetilapengedélyt kapott 1944 tavaszán, hanem Endre László mindent elkövetett, hogy mind anyagi támogatást, mind pedig kellő számú munkaerőt is biztosítson Bosnyák számára. Láttuk, hogy Endre korábban már közbenjárt Bosnyák előléptetése és Bertl Emil áthelyezése érdekében. Ezt folytatta a továbbiakban is. Endre már májusban *A Cél* című folyóirat vásárlására szólította fel a kormánytisztviselőket,¹⁰² augusztus végén pedig Endre közbenjárására Budapest polgármestere jelentősen növelte a lapnak adott támogatását.¹⁰³ Mindezek hatására az intézet hetilapja 40-70 ezer példányban fogyott.¹⁰⁴ (A lap megjelenésének féléves évfordulóján közölt vezércikk egymillió

¹⁰⁰ A folyóirat címében a felkiáltójel egy hatágú csillagba csapó villámot ábrázol: *Harc!*, 1944. június 3. 1., az intézet logója pedig egy hatágú csillagot fürkésző csillagvizsgáló: ugyanezen lapszám 8. oldalán.

¹⁰¹ A zsidóság deportálásával párhuzamosan kifejtett propaganda társadalmi hatását nehéz lenne pontosan meghatározni. Stanley Milgram ismert kísérlete alapján azonban tudható, hogy a propaganda növeli a hatalom elvárásai iránti engedelmességet. Az 1944-es körülmények között ráadásul ez csak az egyik tényező volt, ami az állampolgárokat erre ösztönözte. A korhangulathoz lásd még PAKSA Rudolf: Az agresszor, az intrikus, a Pilátus, a mór és a vonakodó fantaszta – avagy mozgástér és felelősség 1944-ben. *Modern Magyarország*, 2014/1. (különszám) 226–245. Forrás: <http://moma.elte.hu/wp-content/uploads/2014/08/momakulon.pdf> (Letöltve: 2018. 02. 01.)

¹⁰² 39.542/1944. III. számú belügyminisztériumi rendelet (1944. május 20.)

¹⁰³ Endre 1944. augusztus 30-án kelt levele Bosnyákhhoz: MNL OL K-557. 4. állag, 2. iratcsomó, 1408.

¹⁰⁴ Bosnyák népbírósi perében tett vallomásaiban 50-70 ezer példányra becsülte a *Harc!* példányszámát. BFL, XXV.4. f. 1951-001255, 18. lap (23–24. o.) Bosnyák Zoltán vallomása, 1951. szeptember 25.

fős olvasótáborral büszkélkedett – ezt azonban egyértelműen túlzásnak tekinthetjük.¹⁰⁵) Július közepén merült fel az intézet igazgatótanácsi ülésén, hogy az intézet alapító tagjai közé a törvényhatóságokat (tehát a megyéket és a megyei jogú városokat) is be kellene vonni.¹⁰⁶ Az erre vonatkozó belügyminiszteri levelet és az intézet szervezési szabályzatát 1944 augusztusában küldték meg a törvényhatóságoknak.¹⁰⁷ A főváros pedig már július végén kiutalt 5000 pengő alkalmi segélyt az intézet működésére.¹⁰⁸ Ezzel egyidejűleg a megyei és városi közhivatalnokokhoz Endre László és Bosnyák Zoltán is felhívást intézett, hogy támogassák az intézet munkáját. Ezek nyomán kollektív és egyéni támogatások is érkeztek,¹⁰⁹ amiről a *Harc!* rendre beszámolt.¹¹⁰

Az intézet működését nemcsak az anyagi feltételek előteremtésével támogatta a Belügyminisztérium, hanem a zsidóságra vonatkozó adat- és szakirodalmi gyűjtéshez is segítséget nyújtott. A Belügyminisztérium – a deportálások előkészítéséhez – már április 4-én elrendelte bizalmas úton, hogy az egyes községek írják össze a területükön élő zsidónak minősülő személyek adatait. Bosnyák június elején vette fel a kapcsolatot a polgármesterekkel, hogy küldjék meg neki e listákat.¹¹¹ A

¹⁰⁵ FARKAS István: Egyszer mi is visszanezünk. *Harc!*, 1944. november 18. 1.

¹⁰⁶ Bosnyák Zoltán levele Takáts Alberthez, Endre László személyi titkárához: MNL OL K-557. 4. állag, 1. iratcsomó, 479.

¹⁰⁷ Vö. SZEDERJESI Cecília-TYEVICSKA Árpád (szerk.): *Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról*. Studium Libra–Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat–Salgótarján, 2006. 113.

¹⁰⁸ Doroghi Farkas Ákos polgármester levele Endre Lászlóhoz (1944. július 29.) MNL OL K-557. 4. állag, 1. iratcsomó, 1015.

¹⁰⁹ Vö. Randolph L. BRAHAM: *A népiértés politikája*. I. m. 519. 88. lj.

¹¹⁰ A tömegesen érkező támogatásról: Munkában a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet. *Harc!*, 1944. június 10. 8. – Az intézet munkáját 1000 pengővel támogató Szeged-Csanádi Takarékpénztárról a támogatást megindokló levelet is közzétették: A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet hírei. *Harc!*, 1944. július 1. 8.

¹¹¹ MAYER László (szerk.): *Források a szombathelyi gettó történetéhez, 1944. április 15.–1944. július 30.* Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 1994. 57–58. Bosnyák Zoltán levele Szombathely polgármesteréhez, valamint a polgármester válasza (1944. június 9. és 10.). A polgármesteri válaszok egy része megtalálható: MZSML XX. (Holokauszttal kapcsolatos iratgyűjtemény) Y. (Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet irattöredéke) 4. dosszié.

Belügyminisztérium arról is rendelkezett június 16-án, hogy a feloszlott zsidó szervezetek iratanyagát és könyveit a Bosnyák vezette intézet kapja meg.¹¹² A némiképp megkésett rendelkezés foganatosítása azonban a jelek szerint egyáltalán nem volt zökkenőmentes.¹¹³ Ezenfelül több deportált személy magánkönyvtárát is meg akarta szerezni a Bosnyák vezette intézmény. Ezen könyvgyűjtemények megszerzéséért azonban több szervezet is versengett: iskolák, helyi és országos múzeumok, egyéb intézmények.¹¹⁴ E versengésben Endre – hivatalánál fogva – igyekezett előnyben részesíteni a Zsidókérdéskutató Intézetet.¹¹⁵ Az így megkapott jelentős mennyiségű iratot, könyvet és tárgyi anyagot az intézet újabb munkatársak bevonásával tudta csak feldolgozni.¹¹⁶ E célra a főváros rendelt ki az intézmény-

¹¹² Jaross Andor június 16-i rendelkezése a Tolna megyei alispán iratai között: K. BALOG János (szerk.): *Évszázadokon át*. Szerk. Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd, 1990. 603–604.

¹¹³ Az előző jegyzetben hivatkozott belügyminiszteri rendelkezéssel kapcsolatban a bonyhádi főszolgabíró a következőt jelentette a tolnai alispánnak július 15-én: „Jelentem, hogy miután a zsidók Bonyhádról ismeretlen helyre kerültek, olyanok, akik az egyesületre vonatkozólag felvilágosítást adni tudnának, nincsenek. Hogy az egyesületi iratokat, esetleges vagyont a zsidók hol őrizték, azt már megállapítani nem lehet. A rabbi és tanítói lakások, ahol különféle iratok vannak, a legnagyobb rendetlenségben hagyták hátra, iratok megsemmisítve és szétszórva hevernek, azokból semmit megtudni nem lehet.” Uo. – Ugyanígy értékeli az akció sikerét TORONYI Zsuzsanna: A magyarországi zsidó múlt dokumentumai a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 2007/3. 28.

¹¹⁴ Ezekre vonatkozóan tanulságos „a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére kinevezett kormánybiztos” iratanyaga, illetve az abban található kérelmek. MNL OL X-4187 (143–145. mikrofilmtekercs).

¹¹⁵ Endre elkötelezettségét mutatja, hogy amikor a kiskunhalasi rabbi 40 ezer kötetes könyvgyűjteményét a helyi református gimnázium szerette volna kiigényelni, akkor kérelmükre a következő megjegyzést írta rá: „Még csak az kellene. Lássá Zskutató. Szerezzék meg inkább ok.” Ennek megfelelően titkára levelet írt Bosnyák Zoltánnak, amelyben a következő szavakkal tájékoztatták az intézetet az esetről: „A kiskunhalasi református gimnázium meg akarja szerezni dr. Dohány József kiskunhalasi rabbi 40.000 kötetet tartalmazó könyvtárát. Vigyázatok, legyetek résen, nézzetek meg, hogy nincs-e szüksége rá a Zsidókérdéskutató Magyar Intézetnek.” Az 1944. július 5-én kelt kérelem és Endre titkárának július 19-i levele Endre államtitkári iratai között: MNL OL K-557. 4. állag, 1. iratsomó, 177–178, 691.

¹¹⁶ Von Papen-Bodek tudomása szerint az intézetnek 48 ezer kötetes könyvtára volt, amely nagyrészt áldozatul esett Budapest bombázásának. Vö.

hez tíz-tizenöt tanárt a nyári tanszünet idejére.¹¹⁷ A nyár folyamán újabb akciókat indított az intézet.¹¹⁸ Elsőként kampányba fogtak, hogy a közkönyvtárak kötelező selejtezése után a magánkönyvtárakból önkéntes alapon szelektálják ki a „zsidó műveket”. Ezt követően pedig a zsidó zeneszerzők műveire is ki kívánták terjeszteni a figyelmüket. (Ez végül minden jel szerint nem történt meg.)

1944 őszén – a tavasszal beharangozott kiadói program jegyében – újabb kiadványokat adtak ki: szeptemberben három, októberben pedig további egy új kötettel bővült az intézet könyvsorozata. Az első, Bosnyák vaskos kötete kézikönyvszerű összefoglalást ígért.¹¹⁹ Valójában korábbi írásait szedte össze egy alig szerkesztett kötetbe, melyben olyan szövegrészek is megjelentek, amelyek figyelmen kívül hagyták a tényt, hogy a vidéki zsidóságot ekkorra már deportálták. A könyv első fejezetében Bosnyák a zsidóság történetének antiszemita olvasatát foglalta össze. A második fejezetben azt fejtegette, hogy

Patricia VON PAPPEN-BODEK: The Hungarian Institute for Research... I. m. 231. és az ehhez tartozó 68. jegyzet. – A Sajtókormánybiztosság által a közkönyvtárakból begyűjtött könyvanyagból 5398 kötetet kapott Bosnyák intézete. Vö. TRÓCSÁNYI Zoltán: A budapesti német könyvharácsolás. *Magyar Könyvszemle*, 1945/1–4. 1–21.

¹¹⁷ Bosnyák a népbírósi perében tett vallomásaiban név szerint is megnevezett néhány ilyen tanárt: „Éles Ilona (Mester utcai iskolai tanár), Sós Tihamér (Liget utcai polg. isk.), Soós Edit (Mester utca), Tóth Árpádné (Mester u.) Illés Lajos (valamelyik óbudai iskolából)” BFL XXV. 4. f. 1951-001255, 18. lap (23–24. o.) Bosnyák Zoltán vallomása (1951. szeptember 25.). – A névsor alapján úgy tűnik, hogy az említett tanárok többsége a Bosnyák által vezetett Mester utcai iskolából érkezett. Az elsőként említett Dósa Zoltánné Éles Ilona Bosnyák titkárnője volt az intézetben. Vö. Órizetbe vették Bosnyák Zoltán titkárnőjét, az indexre került baloldali írók névjegyzékének összeállítóját. *Világ*, 1946. május 1. 5.

¹¹⁸ A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet közleményei. *Harc!*, 1944. augusztus 26. 8.

¹¹⁹ BOSNYÁK Zoltán: *Harc a zsidó veszély ellen! Az antijudaizmus kézikönyve*. Új Európa Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1944. Figyelemre méltó, hogy ezt a kötetet a nyilas táborhoz több szálon kapcsolódó Matolcsy Mátyás kiadója jelentette meg. A Pest megyei illetőségű Matolcsy család jó kapcsolatot ápolott Endre Lászlóval. Az országgyűlési képviselő Matolcsy Mátyás (és öccse, Tamás is) többször fordult a belügyi államtitkári posztot betöltő Endréhez 1944-ben helyi ügyeik előmozdítása, illetve egyes helyi tisztségviselők eltávolítása érdekében.

meglátása szerint melyik társadalmi csoport hogyan viszonyul a zsidósághoz. Végül azt részletezte, milyen eszközei lehetnek az antiszemita propagandának – az iskolától a szépirodalmon, színházon és filmen keresztül saját intézetéig bezárólag. Utóbbi feladatát – az 1942-es programadó írást követve – a zsidóság lélekszámának, anyagi javainak, valamint az általuk betöltött pozícióknak a pontos feltérképezésében és a zsidóellenes rendelkezések hatékonyságának vizsgálatában jelölte meg.¹²⁰

A második, Houston Stewart Chamberlain kötetének magyar kiadásával egy antiszemita körökben népszerű nemzetközi klasszikus vált magyarul elérhetővé *A Cél*ban is rendszeresen publikáló¹²¹ F. Papp Zoltán fordításában.¹²² A könyv 1942 őszére keltezett előszava egyúttal azt mutatja, hogy ebben az esetben egy már korábban elkészült fordítás megjelentetéséről volt szó.

A harmadik, Jakab Árpád két tanulmánya – a kassai zsidóság gazdasági szerepéről –, új kutatási eredménynek számított.¹²³ A kötet előszavából kiderül, hogy a kézirat már 1944 januárjára elkészült, azonban csak júliusban kezdődhetett meg a nyomdai munka. A fiatal szerző munkája kapcsán több összefüggésre is felfigyelhetünk. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a kötet Kassán született, vagyis éppen ott, ahol korábban – egyedülként az országban – a Turul Szövetség helyi tagszervezete úgy döntött, hogy saját, helyi „zsidókérdés-kutató intézetet” alakít a Bosnyák-féle intézet mintájára. Ez a mű egyúttal szorosan kapcsolódott Bosnyák egyik vesszőparipájához is, aki több írásában is sérelmezte, hogy a tudományos élet egyáltalán

¹²⁰ A kötet szerkesztetlenségét mutatja, hogy abban a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet továbbra is megvalósításra váró elképzelésként szerepel – miközben a kötetet ez az intézet adta már ki.

¹²¹ Egyik írásában például amellettsz állt sikra, hogy a fajvédelemnek egyfajta világnézetnek kell lennie. F. PAPP Zoltán: *A magyar fajvédelem új útja. A Cél*, 1935, 361–365. (Néhány évvel később hasonló szellemben írt egyébként Bosnyák Zoltán is a „faji nevelésről”: BOSNYÁK Zoltán: *Fajiság és nevelés. A Cél*, 1942. április. 49–55.)

¹²² Houston Stewart Chamberlain: *A zsidók megjelenése a nyugati történelemben*. Ford. és előszó: F. PAPP Zoltán. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai R. T., Budapest, 1944.

¹²³ JAKAB Árpád: *A zsidóság szerepe Kassa gazdasági életében*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai R. T., Budapest, 1944.

nem foglalkozik a zsidókérdés kutatásával, s így csak elszórtan jelentek meg ilyen jellegű művek.¹²⁴ Jól láthatóan a tudományos intézmények és fórumaik igyekeztek távol tartani maguktól a zsidókérdést és tágabban a faji kérdéseket tematizáló, politikai célú divathullámot. Bosnyák különösen azt sérelmezte, hogy nem születtek olyan tudományos feldolgozások, melyek alátámaszthatták volna antiszemita előítéleteit és társadalompolitikáját. Ilyen volt azonban Jakab Árpád kötete, mely nemcsak bemutatta a zsidó iparosok és kereskedők részarányának változását Kassa gazdasági életében, hanem ezen túlmenően egyúttal javaslatot is tett a zsidók kiszorítására a helyi gazdasági pozíciókból.

Az intézeti könyvsorozat októberben megjelent újabb kötete az angol Douglas Reed rövid antiszemita pamfletje volt, mely egyúttal a sorozat utolsó megjelent tagja is lett. A *Cél*ban közölt méltatás Reed munkájának jelentőségét abban látta, hogy azt egy angol antiszemita írta.¹²⁵ A recenzens ezt úgy interpretálta, hogy a zsidókat a világ minden részén ellenségnek tekintik. Fontos érv volt a kiadása mellett az is, hogy Reed 44 lapon megjelent kis füzetében 8 oldal kifejezetten a magyar zsidósággal foglalkozott, mivel ez volt a szerző által ismert legnagyobb zsidó közösség.

A Reed-kötet végén található hirdetés szerint az intézeti könyvsorozatban három további mű megjelentetését tervezték még 1944 őszén. Ezek között lett volna Johann[es] Pohl *Talmudszellem* című műve, amiről megállapodás is született a szerző és Bosnyák között 1944 nyarán.¹²⁶ A másik tervezett kötet Bosnyák Zoltán 32 rádió-előadásának gyűjteménye lett volna *A zsidókérdés Magyarországon* címmel. Végül a harmadik kiadvány a szabadkőművesekről szóló kötetével ismertséget szerző Palatinus József *Zsidók és a névmagyarosítás* című műve lett volna. Ezek azonban már nem láttak napvilágot. Ahogy A

¹²⁴ A kivételekről *A Cél* Szemle rovata rendszeresen beszámolt.

¹²⁵ S. T.: Douglas Reed: Kiválasztott nép-e a zsidó? *A Cél*, 1944. november. 155–156.

¹²⁶ Vö. Patricia VON PAPEN-BODEK: *The Hungarian Institute for Research*. I. m. 233.

Cél című folyóiratnak sem jelent meg több lapszáma az után, amelyikben a Reed-kötetet ismertető recenzió napvilágot látott. A lapot kiadó Bosnyák és az intézet több más tagja ugyanis elhagyta a fővárost és nyugatra menekült a Szálasi-kormányral együtt. A *Harc!* azonban egészen a főváros elszigetelődéséig megjelent, így az utolsó lapszám az 1944. évi karácsonyi duplaszám lett. A Bosnyák-féle intézet tehát egészen a tevékenysége ellehetetlenüléséig folytatta antiszemita propagandáját – a nyilasuralom alatt is.

Epilógus

Az 1945. évi impériumváltás nyomán berendezkedő új hatalom Bosnyák Zoltán nevét is felvette a háborús bűnösök névsorára 1945. február 9-én.¹²⁷ A „Zsidókutató [!] Intézet” pedig egyike lett azon 25 „fasisztának” minősített szervezetnek, amelyet betiltottak. Az ezekben viselt tagságról az Ideiglenes Nemzeti Kormány által február 26-án elrendelt igazoló eljárás során nyilatkozni kellett.¹²⁸ Ennek folyományaként az intézet egykori munkatársai is olyan személynek minősültek, akikre a Budapesti Nemzeti Bizottság június 6-i ülésén elrendelt „meghatározatlan időtartamú közmunkakötelezettség” vonatkozott.¹²⁹ Kétséges azonban, hogy valaha is alkalmazták volna e rendelkezést az intézet egykori tagjaira, hiszen egy-két kivételtől eltekintve nevük nem vált közismertté.¹³⁰ Az intézet ismert vezetői pedig igyekeztek elmenekülni a rájuk váró felelősségre vonás elől. Bosnyák Zoltán 1950-ig bujkált Erdélyben, amikor is lelepleződött, s a román hatóságok kiadták a magyar szerveknek.¹³¹ A népbíróság hábo-

¹²⁷ 271/M.E.1945. Közli: Szücs László (szerk.): *Dálnoki Miklós Béla kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei*. MOL, Budapest, 1997. 203.

¹²⁸ Az igazoló eljárásról szóló kormányrendelet száma: 1080/1945. M.E.

¹²⁹ GASPÁR Ferenc–HALASI László (szerk.): *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei, 1945–1946*. Zrínyi Könyvkiadó, Budapest, 1975. 149.

¹³⁰ A kivételek közé tartozott Bosnyák már említett titkárnője, akit 1946-ban internáltak és bíróság elé állítottak.

¹³¹ Bosnyák háború utáni sorsáról Ungváry már említett tanulmánya mellett lásd még HOLTZER Loránt: Bosnyák Zolán élete és titokzatos halála. *Beszélő*, 2003/12. 85.

rús uszításért halálra ítélte.¹³² Az intézet ismertebb és beazonosítható munkatársai közül Levatic László és Bertl Emil ellen is megindult a számonkérő eljárás, ők azonban nem kerültek a magyar szervek kezére, 1945 után nyugati emigrációban éltek.

Az intézet kiadványai – hasonlóan más antiszemita, szovjetellenes, németbarát, nyilas, háborúpárti művekhez – indexre kerültek, így azokat nemcsak a közgyűjteményekből vonták ki, hanem a lakossághoz került példányokat is begyűjtötték, majd megsemmisítették.¹³³ 1945. március 28-án a Budapesti Nemzeti Bizottság egyik albizottsága az intézet megmaradt ingóságairól is rendelkezett.¹³⁴ A bútorokat a MADISZ kapta meg, míg az intézet birtokába került, másoktól elvett könyveket és iratokat Supka Géza gondjaira bízták, hogy az esetlegesen jelentkező tulajdonosoknak szolgáltatassa vissza azokat. Ugyanakkor kérdéses, hogy utóbbi rendelkezésnek mennyiben lett egyáltalán fogantja. A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet ugyanis elvileg nem tartotta meg az összes birtokba vett könyvet, mivel a duplum példányokat bezúzásra szánták. Ráadásul Budapest elhúzódó ostroma során a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet azon épülete, amelyben a könyvtár működött, bombatalálatot kapott, így az ott összegyűjtött dokumentumok is nagyrészt megsemmisültek.¹³⁵ Az is kétséges, hogy az egykori tulajdonosok tudomást szerezhettek-e egyáltalán arról, hogy néhai javaikat visszaigényelhetik. Már ha éltek még egyáltalán az egykori tulajdonosok...

¹³² Népbírósi pere: BFL XXV.4. f. 1951-001255.

¹³³ *A fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke. 1–4.* Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, Budapest, 1945–1946. (Reprint kiadás: Stoker, Budapest, 1997.)

¹³⁴ A XXIV/15-1945. BNB határozatot közli: GÁSPÁR Ferenc–HALASI László (szerk.): I. m. 72.

¹³⁵ BENOSCHOFKY Ilona–KARSAI Elek (szerk.): I. m. 169. – Scheiber Sándor visszaemlékezéséből viszont az derül ki, hogy a lebombázott épület törmelékei alól sok könyvet sikerült kimenteni. Vö. SCHEIBER Sándor: Zsidó könyvek sorsa Magyarországon a német megszállás idején. *Magyar Könyvszemle*, 1970/3. 233–235.

Tudománytörténeti tanulságok

A Zsidókérdéskutató Magyar Intézet históriájának rekonstruálása után vizsgáljuk meg, hogy a német minta követésének vágyán túl miért törekedhetett Bosnyák a „zsidókérdés-kutatás” intézményesítésére! Egyáltalán miként illeszthető be e sajátos „diszciplína” a kor tudományfelfogásába és tudományos intézményrendszerébe? S tulajdonképpen tekinthető-e tudományosnak Bosnyák tevékenysége? Születtek-e tudományos eredmények az intézet munkája során?

Elöljáróban érdemes rögzítenünk, hogy milyen értelemben beszélt Bosnyák a saját tevékenységéről. Jól látható ugyanis, hogy az általa művelt „zsidókérdés-kutatás” nem azonos a „Jewish studies” (hebraisztika, judaisztika, zsidó tudományok) néven meghatározható tudományterülettel. Utóbbi létezéséről egyébként Bosnyák is tudott, érintőlegesen utalt is rá 1942-ben megjelent programadó cikkének bevezetőjében.¹³⁶ Úgy látta azonban, hogy a náci rezsim hatalomra kerülése előtt Vilnában (ma: Vilnius) és Varsóban működő „zsidókutató intézet” munkája csekély értékű, mert ezek „zsidó szempontok szerint kutattak”, míg a nácik által felállított intézetek végre „professzionálisan” teszik ezt. Bosnyák érvelésében a „professzionális” jelző azonban csak retorikai elem. Nem a vilnai és varsói kutatások tudományos kritikája révén jutott ugyanis arra a következtetésre, hogy azok „csekély értékűek”, hiszen ilyen kritikája soha nem jelent meg, noha egészen biztosan publikálta volna véleményét, ha tényleg foglalkozott volna az ottani kutatások eredményeivel.¹³⁷ Érdemes azt is észrevenni, hogy Bosnyák az említett kutatásokat azért minősítette „csekély értékűnek”, mert azok szerinte „zsidó szempontból” készültek. Tehát egyáltalán nem tudományos értékük alapján ítélkezett konkrét művekről, hanem a kutatóintézeteket minősítette az azoknak tulajdonított

¹³⁶ BOSNYÁK Zoltán: Állítsuk fel a Zsidókérdéskutató Magyar Intézetet! *A Cél*, 1942. február. 17–21.

¹³⁷ Bosnyák az 1930-as évek második felétől szinte grafomán módon tette közzé antiszemita nézeteit a legkülönbözőbb kérdésekben. A *Függetlenség* és *A Cél* rendszeres szerzőjeként, illetve utóbbi folyóirat szerkesztőjeként bőven állt rendelkezésre olyan fórum, ahol szabadon publikálhatott volna.

szándék alapján. Bosnyák ezen attitűdje segít megérteni, hogy mi is volt az általa művelt „zsidókérdés-kutatás”. E „diszciplína” háttérében – ahogy az már a névadásból is kitűnik – az az előfeltevés állt, hogy a zsidóság európai jelenléte valójában „faji probléma” („kérdés”), amelyet valahogyan meg kell oldani. Ez az előfeltevés pedig a „fajbiológia” (vagy a korban ugyancsak elterjedt kifejezéssel: „fajtudomány[ok]”) egyik alaptétele volt. Ezért a „zsidókérdés-kutatás” tudománytörténeti helyzetének megértéséhez a „fajbiológia” tudománytörténeti helyéről is szólnunk kell majd röviden.

Ahhoz azonban, hogy megválaszoljuk, vajon valóban tudomány-e a „zsidókérdés-kutatás”, a publikációik módszertanát kell megvizsgálnunk.¹³⁸ Bosnyák írásai esetében ugyanis éppen az a feltűnő, hogy amikor „adatokat” közölt, soha nem jelezte, hogy milyen módszertannal, milyen kutatások nyomán keletkeztek azok. Alaposabban megvizsgálva ezeket azonban kiderül, hogy túlnyomórészt soha nem is végeztek olyan kutatásokat, amelyekből Bosnyák adatokat meríthetett volna. Más szavakkal: „adatai” vagy egészen légből kapottak (számos esetben nyilvánvalóan tévesek), vagy legfeljebb becslésnek nevezhetők. Ez egyébként Bosnyák intézeti tevékenységéből is egyértelműen kiderül, hiszen ezért kezdeményezte 1944 nyarán, hogy megkaphassa a magyar zsidóságra vonatkozó demográfiai adatokat. Az intézet létrehozásának szükségességét is többek között azzal indokolta, hogy nemcsak a zsidóság valós létszámáról nem áll rendelkezésre tényleges ismeret, de gazdasági és szociológiai helyzetükről sem. Ennek ellenére határozottan hirdette a zsidóság „túlzott térfoglalásának” téziséét, amelyet olyan „számadatok” hangoztatásával kívánt hitelessé tenni, amelyekről azt már nem mondta el, hogy ezek legfeljebb saját

¹³⁸A téma kifejtése német vonatkozásban Dirk RUPNOW: „Pseudowissenschaft” als Argument und Ausrede. Antijüdische Wissenschaft im „Dritten Reich” und ihre Nachgeschichte. In: Dirk RUPNOW–Veronika LIPPHARDT–JENS THIEL–Christina WESSELY (Hrsg.): *Pseudowissenschaft. Konzeptionen von Nichtwissenschaftlichkeit in der Wissenschaftsgeschichte*. Suhrkamp Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2008. 279–307.

becsléseinek tekinthetőek.¹³⁹ Ez az eljárás pedig egyértelműen tudománytalan.

Bosnyák mégis sokszor hangsúlyozta, hogy „tudományos” kutatást akar folytatni. Éppen ezért érdemes megvizsgálni, mit is érthetett pontosan a „tudományos kutatás” fogalmán? Bosnyák számára a „zsidókérdés tudományos kutatása” ideális esetben a következő három dolgot jelentette:

1. A zsidóságra vonatkozó összes állítás össze gyűjtése.

2. A rendelkezésre álló ismeretek olyan megrostálása és előadása, mely alátámasztja antiszemita mondanivalóját. Amennyiben ehhez nem rendelkezett alkalmas adatokkal, akkor a retorikai hatás kedvéért kitalált ilyeneket. Ha tehát a rendelkezésére álló adatok nem voltak elég „hatásosak”, akkor átírta azokat a mondanivalójához jobban illeszkedő, túlzó számokra.

3. Végül a „zsidókérdés megoldására” vonatkozó társadalompolitikai javaslat kidolgozása a politika számára.

Mindebből világosan látszik, hogy Bosnyák „tudományfelfogása” legalább két ponton problematikus. A legsúlyosabb gond a tények „szabad kezelése”, ami egy valódi tudományos kutatásban megengedhetetlen. Ehhez kapcsolódóan az is figyelemre méltó, hogy a mondanivalóját alátámasztani látszó adatokkal szemben soha nem alkalmazott forráskritikát. Vagyis teljességgel hiányzott belőle a valóság megismerésére való módszeres törekvés, és az ehhez szükséges kritikai szemlélet. Bosnyák „tudományfelfogásának” másik kritikus pontja, hogy a tudomány

¹³⁹ Az antiszemita érvrendszerekben előforduló „szám adatok” használhatóságáról az utóbbi időben éles vita robbant ki Ungváry Krisztián és Bolgár Dániel között. (A vitáról lásd LACZÓ Ferenc: Történešzvitáink tétjei. *Szuverén*, 2015. január 29. Forrás: szuveren.hu/tarsadalom/torteneszvitaink-tetjei. Letöltve: 2018. 02. 01.) Érdemes kiemelni, hogy Bosnyák „számadatai” valóban mindenféle alapot nélkülöztek, mivel soha nem folytatott ilyen irányú kutatásokat. Az ugyancsak antiszemita, de statisztikával, illetve közgazdaságtannal a kor színvonalán professzionálisan foglalkozó Kovács Alajos és Matolcsy Mátyás becsléseinek hátterében azonban – véleményem szerint – valódi kutatói attitűd és empirikus tapasztalat, illetve statisztikai adatgyűjtés állt. A Bosnyák által használt „számokból” egyébként az is kitűnik, hogy ő Kovács és Matolcsy becsléseit kevesellte, s a hatás kedvéért azokat rendre megnövelte – mindenféle magyarázat nélkül.

feladatának azt tartotta, hogy saját kora társadalmi problémáira adjon megfellebbezhetetlen megoldásokat. Ez azonban nem is annyira a tudomány, mintsem a politika fogalmának félreértését bizonyítja. Bosnyák ugyanis szemlátomást nem volt tudatában annak, hogy a „fontos társadalmi problémák” kijelölése és az azokra adandó „megoldási javaslatok” mindig a társadalom egy adott csoportjának világnézetét és érdekeit tükrözik; amiből az is következik, hogy nem lehetséges egyetlen, mindenki számára üdvözítő politikai programot alkotni. Márpedig Bosnyák – sok más politikai fantasztához hasonlóan – éppen ezt várta el a „tudománytól”.

A „tudomány” és a „politika” fogalmának ilyenén félreértése, illetve összemosása egyúttal választ ad arra a kérdésre, mégis miért is nevezte „tudományos” munkának a tevékenységét. Így akarta ugyanis a „tudomány” korabeli magas presztízsével legitimálni antiszemita írói működését, s ezzel a megfellebbezhetetlen igazság látszatát kölcsönözni vitatható politikai elképzelései számára. Ez egyúttal magyarázza az intézményesülés iránti vágyát is.

Sőt, nemcsak Bosnyák intézetalapítási vágyát, hanem azt is, hogy Méhelý Lajos skrupulus antiszemita „önképzőköre” miért is nevezte magát fellengzősen „bizottságnak”. Méhelý egyébként már az 1920-as évektől kitartóan törekedett arra, hogy saját „fajbiológiai” intézetet alapíthasson, de ennek a korabeli tudománypolitika következetesen ellenállt.¹⁴⁰ Az intézményesüléssel

¹⁴⁰ A „fajbiológiai” intézet felállításának tervét kifejti: MÉHELÝ Lajos: Állítsunk fel magyar fajbiológiai intézetet. *A Cél*, 1927, 105–120. – Ebből kiderül, hogy Méhelý már 1923-ban kezdeményezte egy „fajbiológiai” intézet felállítását a budapesti tudományegyetem kebelében. – Egy olvasói levélre pedig így válaszolt 1939-ben: „Évtizedekig küzdöttem egy Magyar Fajbiológiai Intézet felállításáért abban a reményben, hogy nagyon eredményes vizsgálataimat ennek keretében fogom folytathatni, azonban a hatalom idegen származású birtokosai minden hazafias tervemet elgáncsolták, mert úgy vélték, hogy egy ilyen intézet felállítása sértené a zsidók és a svábok »érzékenységét«, amit pedig saját céljaik veszélyeztetése nélkül nem mertek megkockáztatni.” A szerkesztő utóírata. *A Cél*, 1939, 168. (Az 1939-es idézetben szereplő „évtizedekig” nyilván úgy értendő, hogy már az 1920-as években is, aztán az 1930-as években is.) A Méhelý-féle fajbiológiai intézetalapítási törekvről lásd még KUND Attila: I. m. 278–281.

egyúttal biztos egzisztencia is járt volna, ami a korabeli viszonyok között ugyancsak nem elhanyagolható szempont.¹⁴¹

Az állami támogatásban sosem részesült Méhely-féle „fajbiológiai” kutatások (melynek előfeltevéseire épült a „zsidókérdéskutatás” is) Magyarországon soha nem váltak olyan népszerűvé, mint Németországban. Ennek összetett okait boncolgatni messzire vezetne, de két szempontot mégis érdemes felvetni. Egyrészt azt, hogy a „fajtudomány” a nyugat-európai gyarmatosítás nyomán született, s végül nem is tudott megszabadulni rasszista előítéleteitől. A náci „fajtudományok” sajátossága éppen az, hogy már eleve ezen előítéleteket tekintették kiindulási alapnak, illetve olyan hipotézisnek, amit muszáj volt igazolniuk. (Éppen ezzel diszkreditáltak egyébként hosszú időre a rasszok közti eltérésekre vonatkozó mindenféle kutatást.¹⁴²) Ami azonban számunkra lényeges: feltételezhető, hogy a rasszista előfeltevésekre épülő „fajtudomány” azért nem vált népszerűbbé Magyarországon, mert hiányzott az a gyarmatosítás során szereshető társadalmi tapasztalat, amely legitimálta volna ezeket. Más szóval: a „fajtudomány” olyan kérdésekre keresett választ, amelyeket a magyar társadalom fel sem tett. A másik ok, ami miatt Magyarországon nem válhattak igazán népszerűvé az embereket faji csoportokba rendező tudományos elméletek, hogy ezek könnyen ellentmondásba kerültek a Szent István-i Magyarország egységét hirdető irredenta nézetekkel. Márpedig érthető módon a hatalom nem kívánt olyan kutatásokat támo-

¹⁴¹ Levatic László 1936 novemberében éppen arra panaszkodott Endre Lászlónak, hogy a fajvédő táboron belül nagy a széthúzás, s nincs kereslet az antiszemita kiadványokra: „Így rengeteg munka és költség kárbavész s közben kénytelen azon gondolkodni az ember, hogy egyáltalán érdemes-e itten komolyan dolgozni a nemzet ellenségei ellen, amikor a nemzet maga nem engedi magát felvilágosíttatni, illetve beteg biztonsági illúzióban ringatja magát a bolsevista veszedelemmel szemben!! [...] Azt a tevékenységet, amelyet én végzek, voltaképpen a magyar társadalmi egyesületeknek kellene elvégezniök, ezek azonban még annyiban sem teljesítik kötelességüket nemzetünkkel szemben, hogy az én felvilágosító munkámat támogatnák.” Levelezés Levatic Lászlóval. MNL PML XIV.2. (Endre László iratai), 16. doboz, 180. pallium.

¹⁴² Vö. Veronika LIPPARDT: Das „schwarze Schaf” der Biowissenschaften. Marginalisierungen und Rehabilitierungen der Rassenbiologie im 20. Jahrhundert. In: Dirk RUPNOW–Veronika LIPPARDT–Jens THIEL–Christina WESSELY (Hrsg.): I. m. 223–250.

gatni, amelyek Nagy-Magyarország vélt integritását megkérdőjelezhatték volna, s így alááshatták volna a revíziós célokat. E problémával egyébként láthatóan küzdöttek is a fajelmélet magyar adaptálására törekvők. A magyar nemzetiszocialista pártok erre azt a megoldást találták ki, hogy az „árjakkal” egyenrangú fogalomként használták a „turániak” faji kategóriát, melyet pontosabban nem definiáltak.¹⁴³ Így végül csak azt hangoztatták, hogy a zsidók e két csoport egyikébe se tartoznak, ezért kellene őket – mint „fajilag idegeneket” – kitelepíteni a térségből.¹⁴⁴ A szélsőjobboldali pártprogramokban sűrűn előforduló „turáni” embertípus fogalma azonban egyáltalán nem volt összeegyeztethető a náci fajelmélettel, sőt a tágabban értett embertannal se.¹⁴⁵

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a „fajbiológia” és a „zsidókérdés-kutatás” alapvető problémája az volt, hogy társadalompolitikai célokhoz kerestek tudományos köntösbe bújtatott „érveket”, melyek azonban legfeljebb tudományos hipotézisek voltak, bizonyos esetekben pedig a tudomány módszereivel akár már akkoriban is cáfolni lehetett volna azokat. Ezt nem csak az utókor mindentudása teszi egyértelművé. Tény ugyan, hogy ma már többféleképpen is tudjuk cáfolni a „fajtudományok” alapját képező rasszista előítéletek többségét, mint akkoriban – például a molekuláris biológia vagy a kísérleti pszichológia eszközeivel. Ezek az ismeretek 1945 előtt még nem álltak rendelkezésre. Az azonban már akkoriban is nyilvánvaló lehetett, hogy a „fajtudományok” tézisei legfeljebb tudományos hipotézisnek tekinthetők, ahogyan azt Rassay Károly hangsúlyozta is a harmadik zsidótörvény vitájában:

[...] ennek a rendelkezésnek a fajbiológia mai állása szerinti tudományos alátámasztását nem adta, hanem egyszerűen té-

¹⁴³ A téma legelszántabb képviselői közé tartozott a Magyarországi Turán Szövetség vezetője, Túrmezei László, aki egyenesen önálló tudományágnak tartotta a „turániságtudományt”. – TÜRMEZEI László: A turánizmus, mint tudomány. *A Cél*, 1941. október, 12–13.

¹⁴⁴ Alapvetően ezt hirdette Méhélly Lajos is, s például Szálasi Ferenc is így gondolkodott erről.

¹⁴⁵ A turánizmus problematikájához lásd ABLONCZY Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turánizmus története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.

nyeknek fogadott el dolgokat, axiómáikat állított fel és azokkal operált. [...] T. Ház, én állítom, hogy ennek a rendelkezésnek tudományos alátámasztásával adós maradt a kormány és adósok maradtak azok is, akik ezt a javaslatot támogatják. Mire van felépítve ez a házassági tilalom? Fel van építve a fajbiológia legutóbbi fejlődése egy pár extrém képviselőjének megállapítására, az úgynevezett neo-darwinizmus tételeire, amelyek közül az egyik felállítja a fajok létének teóriáját – ez különben régebbi teória is, azonban soha fenntartás nélkül tudományos elismerést nem nyert – a másik megállapítás pedig az, hogy ezek a fajok végzetesen determinálva vannak: vannak nemesek és nemteleknek, magasabb és alacsonyabbrendű fajok, és ebből természetes konzekvenciaképpen levonták azt, hogy ezeknek a fajoknak keveredése a legrémesebb konzekvenciákkal jár.

Én elismerem, t. Ház, hogy a tudományos kutatás terén volt egy pár ilyen kísérleti állomás, de végállomáshoz ez a kérdés még nem jutott el és az újabb tudományos fejlődés mindinkább szemben áll ezekkel a tételekkel. Tehát, hogy egy ilyen kísérleti közbeeső állomásról olyan messzi kirándulást lehessen tenni, mint amilyent ez a törvényjavaslat tesz, azt én tudományosan alátámasztottnak nem fogadhatom el.

T. Ház, én nem akarok ennek a kérdésnek tudományos vitásába vagy a tudomány álláspontjainak feltárásába belemenni. Időm se lenne hozzá. Valóban elfogadom a magyar nyelven is megjelent, rendkívül nagyértékű munkáknak azt a figyelmeztetését, hogy a faji kérdés és az egész fajbiológiának a problémája annyira súlyos és ködös, hogy ahhoz a laikus csak óvatosan nyúljon hozzá, mert sajnos, még a fajtudósok is meg vannak mételyezve a politikával [...]

Ez a kérdés már régen megszűnt tudományos kérdés lenni, és a politika eszközevé, politikummá, agitációvá, propagandává és világhatalmi törekvések fegyverévé lett. Kialakították a verteóriát, kialakították a fajmitoszt, amelyet tudományosan annyira nem tudtak alátámasztani, hogy ma már azok is egymással szemben állnak a tudományos vitában, akik ezt a fajmitoszt életre hívták.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Részlet Rassay Károlynak a harmadik zsidótörvény parlamenti vitájában mondott beszédéből: *Képviselőházi Napló*, 1939–1945-ös parlamenti ciklus 204. ülésnap, X. kötet. 387. (1941. július 1.)

A tudományos intézményrendszer is ennek megfelelően viszonyult e kezdeményezésekhez mindaddig, amíg megőrizte e kérdésben az autonómiáját.¹⁴⁷ Éppen ezért nyújt érdekes párhuzamot Németország, ahol a hatalom támogatásával intézményesülhettek ezek a „kvázi tudományok”.¹⁴⁸ Magyarországon azonban jól láthatóan erre nem került sor. Bosnyák „zsidókérdés-kutató” intézete csak a német megszállás után kapott állami támogatást, Méhely „fajbiológiai” intézete azonban még ekkor sem jött létre – bár feltehető, hogy erre csak idő hiányában nem került sor. A „fajtudomány szabadegyetemeként” beharangozott „MOVE Fajvédelmi Főiskola” is csak egy társadalmi szervezet kebelében működhetett, mivel a tudományos intézményrendszer nem fogadta be.¹⁴⁹ Az elfogadottság határán a korabeli magyar tudományos életben az eugenikai mozgalom állt, melynek lassú építkezéssel évtizedek alatt sikerült – úgyahogy – intézményesülnie.¹⁵⁰ A századelőn jelentkező mozgalom jobbszárnya az 1930-as években önálló egyesületet szervezett Egészségpolitikai Társaság néven, amely aztán 1940-ben létrehozhatta a Magyar Nemzetbiológiai Intézetet.¹⁵¹ Ez azonban

¹⁴⁷ Egy német diplomata, Klaus Schickert 1944. május 5-én kelt jelentéséből tudjuk, hogy Bosnyák Zoltánt az egyetemi professzorok lenézték, s nem voltak hajlandók vele együttműködni, mivel propagandistának tartották, nem pedig tudósnak. Von Papen-Bodek tanulmányából az is kiderül, hogy Bosnyákot kizárólag a német antiszemita intézményhálózat tekintette partnernek. Klaus Schickert említett jelentését idézi Patricia VON PAPPEN-BODEK: *The Hungarian Institute for Research...* I. m. 230.

¹⁴⁸ A fogalomhasználat problematikusságára a téma minden kutatója felhívja a figyelmet.

¹⁴⁹ Ezt bizonyítja a „fajbiológia” magyarországi egyetemi oktatását hiányoló cikk: BIRÓ Béla: A fajbiológia egyetemi oktatása. *A Cél*, 1944. január. 15–16.

¹⁵⁰ Az eugenikai mozgalom magyarországi kezdeteiről lásd: Marius TURDA: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014. A tágabb kontextushoz lásd: Marius TURDA–Paul J. WEINDLING: *Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900–1940. A Historiographic Overview*. In: Marius TURDA–Paul J. WEINDLING (eds.): *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. CEU Press, Budapest–New York, 2007.

¹⁵¹ *A húszmillió magyarországiért. A Magyar Nemzetbiológiai Intézet programja*. EPOL, Budapest, 1940. május 31.; valamint ANTAL Lajos: *A magyar Nemzetbiológiai Intézet megalapításának előzményei*. EPOL, Budapest, 1940. Vö. KOVÁCS M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar*

leginkább a csökkenő gyermekvállalási kedv okainak megértését és a népszaporulat fellendítését tekintette céljának – ezt tükrözte az intézet mottójává vált „20 milliós magyarság” célkitűzés is. Ezért is állapíthatta meg Bosnyák Zoltán az új intézményről írt beszámolójában, hogy ez az intézet nem pótolhatja a továbbra is hiányzó „fajbiológiai” intézetet.¹⁵²

Végül érdemes abba is belegondolni, vajon születtek-e maradandó „eredményei” a „zsidókérdés-kutatásnak”? Utaltunk már rá, hogy valódi tudományos kutatást nem, vagy csak alig folytattak. Demográfiai adatgyűjtő tevékenységük eredményét nem publikálták. Az intézethez köthető történeti tanulmányokat pedig éppen ez a kötődés diszkreditálta 1945 után.¹⁵³ Az intézet tevékenysége tehát szinte kizárólag az antiszemita propagandára korlátozódott. E tekintetben viszont kétségkívül értek el sikereket. Az általuk terjesztett antiszemita toposzok meglepően szívósnak bizonyultak: az ellenpropaganda szándékával 1946-ban létrehozott Társadalmi Megbékélés Tanácsa messze nem ért el ilyen jó eredményeket az antiszemita toposzok lebontásában. Valószínűleg azért, mert ezekből egy olyan összetett hiedelemrendszer áll össze – középpontjában a világméretű zsidó összeesküvés elméletével –, amely hihető világnézetként képes működni. Vagyis az antiszemitizmus hitkérdésnek számít az így gondolkodók számára, melynek alapvetését (a zsidók idegenségének és kártékonyságának téziseit) nem kérdőjelezzik meg, hanem dogmaként kezelik. Így az ő esetükben a tudományos érvek sem tűnnek meggyőzőnek, mivel az antiszemita és a tudományos magyarázatokat nyújtó szövegek közül alapvetően érzelmi alapon választanak.¹⁵⁴ A kevésbé elkötelezett hívőket

orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.

¹⁵² B. Z.: Nemzetbiológiai Intézet. *A Cél*, 1940. június, 15–16.

¹⁵³ A magyarországi zsidóság történetének egy-egy rész kérdéséről a már említett Jakab Árpád mellett Komoróczy Györgynek és Belényessy Mártának született néhány történeti tanulmánya, amelyeket 1945 előtt antiszemita fórumokon publikáltak.

¹⁵⁴ Vö. KREKÓ Péter: *Tömegparanoia. Az összeesküvés-elméletek és álhírek szociálpszichológiája.* Athenaeum Kiadó, Budapest, 2018.

azonban a tudományos érvelés képes lehet meggyőzni vagy legalábbis elbizonytalanítani.

Éppen ezért fontos hangsúlyozni a tudomány felelősségét abban, hogy tudományosan bizonyított tényeken alapuló és tudományos módszerekkel igazolható magyarázatokat adjon – például a zsidósággal kapcsolatos jelenségekre. Ezzel összefüggésben tehát felvethető a Horthy-kori magyar (történet) tudomány felelőssége is. A korabeli történészek közül ugyan csak néhányan kísérelték meg faji alapra helyezni történetírásukat, s a többséghez tartozók alkalmasint kritikát is megfogalmaztak vagy éppen elhatárolódtak ezektől.¹⁵⁵ A zsidósággal kapcsolatos tudománytalan múltértelmezésekkel azonban alig szálltak szembe: csak kevesen hívták fel a figyelmet az antiszemita nézetek tudománytalanságára, és még kevesebben kínáltak ezek helyett olyan valóban tudományos magyarázatokat, amelyek versenyre kelhettek volna az antiszemita múltértelmezéssel. Különösen figyelemreméltó ebből a szempontból, hogy még a legképzettebb történészek körében is teljesen elfogadott volt a Tanácsköztársaság történetének antiszemita értelmezése. Mindez azt mutatja, hogy a korabeli magyar történeti közgondolkodásra a fajelmélet jóval kevésbé, a zsidóellenesség viszont meghatározó hatást gyakorolt.

¹⁵⁵ Baráth Tibornak a náci történetírás magyarországi meghonosítására tett kísérletéről és ennek visszhangjáról lásd PAKSA Rudolf: A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig. *Kommentár*, 2006/5. 69–79. A tágabb kontextust felvázolja ROMSICS Gergely: Történetpolitikai gondolkodók. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 414–448.